

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1969 • Ч. 1 (97)

**НОВІ ПОЕЗІЇ Е. АНДІЄВСЬКОЇ
ТА Ю. КОЛОМИЙЦЯ**

**З КИЇВСЬКОЇ ПРОЗИ: В. ДРОЗД
О. РУДНИЦЬКИЙ ПРО ТЕРИТО-
РИЯЛЬНІ НЕРІВНОСТІ ЕКОНОМІ-
КИ УРСР**

**ПОДОРОЖНІ ЗАПИСКИ
К. МИКОЛАЙЧУКА
ПРО КАПЕЛЮ О. КОШИЦЯ
РАДЯНСЬКІ КУРЙОЗИ**

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

Роман Петрук,

Графіка з серії «П т а х и», 1968,
40 × 50 см.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1969 · Ч. 1 (97)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Із книжки „Пісні без тексту“

Емма Андієвська

* * *

Скриня, розмальована алігаторами.
Зелені алігаторові груші й півпляшки вина —
І все повертається в той самий клубок.
Знову кажуть: тільки увечорі.
Знову кажуть: тільки в темні.
Відкриваються зернята,
І місяць має той самий вигин,
Що й спини померлих
У білих майках, яких ховають,
Притуливши просто до дерева.

Півпляшки вина внизу і на небі.

* * *

Мій день такий короткий —
Сплеск води і дорога, що зникає в хащах.
Біжать гінці, не оглядаючись.
Від ранку до вечора
Міняються царства.
Тільки дерево вічнозелене,
Повз яке мадрівки народів,
Поїть молоком
Лоша, що заблукало.

Та жодна вістка не досягає призначення.

* * *

Тінь від глека звужує ріку,
Наганяє безсоння —
Скрізь повно минулорічних лунатиків.
В повітрі плями, що тягнуться гумою,

Імітують сади по той бік обрію.
 Тунелями шелестить пісок —
 О, нескінченна діжка Данаїд!
 Вхід, на якому тінь
 Пере старощі
 І говорить приказку,
 В якій роздзяплені усі двері.

* * *

Куляста форма квітки
 Між дощем і спекою.
 Глиняна споруда з надбитою черепицею.
 Стоять плакальниці у два ряди,
 Над ними повітря з грозових голосівок.
 Крізь голосівки, як крізь каналізаційні рури,
 Пливе труна, лишаяючи смужки світла.
 Світ такий тісний, що не може
 Вмістити найменшого спогаду.
 Торф'яні голоси зводять брами,
 Які одразу ж осипаються.

Суцільні входи і жодного виходу.

* * *

Напоїли корінням рижу — найтяжчою отрутою.
 Жовте дерево приймає піших померлих.
 Чути ляскає по воді біла дошка,
 Відділяючи добро від зла.
 По цей бік переділ, по той бік — пісок;
 Ніхто не рахує ні кістяків, ні колючок,
 Пустеля усіх робить рівними.
 Коли ідуть каравани,
 Ніхто не зупиняється,
 Хібащо провідник промовить:

Усі ми під сонцем.

* * *

Вгорі і внизу дюни.
 Ніде ні вершника, ні оселі.
 Хоч скільки іди, в повітрі самі тільки з'яви.

Озера, яких нема, фортеці без мостів і доступу,
 Яких не прихилиш униз за кільця.
 Тут тільки луни пускають коріння,
 Опалові парасолі, ім'я яким спрага.
 Пустеля творить найвеличніші міти про воду,
 Частина якої — порожнеча.
 Частина якої — безсмертя.
 І все тільки тому, що дюни.

* * *

Не пишайся рівниною,
 Вона ще до вечора вкриється вулканами.
 А найніжніша зелень ляже кістками і пилом.
 Цей ліс стане пустелею,
 Ще заки ти встигнеш вимовити своє ім'я.
 Не пишайся батьківщиною,
 Тобі суджена одвічна бездомність.
 Ніхто не поступиться місцем,
 Кажучи: тут батьків твоїх домовина.
 Ти не матимеш ні родичів, ні оборонців.
 Єдине, що стале,
 В серці, такому проминальному.

* * *

Я співаю про Тебе,
 Воно ж береться гарбузовим цвітом, окапиною,
 деревом,
 І Ти поруч — увесь неоспіваний.
 Скільки гнав я шляхами битими,
 А Ти залишився по той бік віддалі.
 З усіх бігунів — і ті найкращі.
 З усіх океанів — і ті найпругкіші.
 Падаєш зеленим.
 Падаєш білим.

І недоторкані стоять полумиски з водою.

* * *

Де ти, тривалосте? Самі колодки.
 Голос ходить по розгалуженнях,
 В кулястому горщику несе крихке стебло.
 Віє з одного боку — миро і тиміям.
 Віє з другого — безлика мандрівка народів.

* * *

Співають хрестиками —
Копиці стоять голосу.
Кожний хрестик у колі,
Що світиться.
Під дорогою
Віжить інша дорога,
І просто під асфальтом
Їдуть інші цигани.
Ці кочовики в кістках і в голосі!
Ці дороги серединою і назовні!
Хто знає ці низини,
Той завжди прокидатиметься серед ночі.
Той завжди скаже: з усіх найкраща!

* * *

Віддаль між найближчими предметами
Дві булки, дві країни, півпогляду.
Час міряють парою черевиків,
Квитком до футбольного стадіону,
Інеєм на підвіконні.
Скільки говорять про досконалість,
А людина все ще мусить вмирати.

І в повітрі коняка з тулубом інфузорії.

* * *

Слова з розірваною плівкою,
Кроки без луни і відблиску.
І тоді дивуються, що роками
Їдуть і не встигають перейти вулиці.
Так гірко людині уділено.
Самі тільки віддали між малим і ще меншим.
Усе місто збіглося на пустир:
Листку обертатися в чашечку.

* * *

Тулуб води поставлений уперек краєвиду.
Вигуки рятувальників, що живляться хробаками,
Завиненими в листок;
Повітря таке зелене, що махни рукою, —
І самі смуги, що фосфоризують.

Чавка під ногами,
 І поміж деревами
 Ширяться кружала з хвостами ящурів.
 Лускають яснорожеві овочі,
 Висипаючи глеки м'ясожерних комах.

Дороги, що відходять і ніколи не повертаються.

* * *

Ця нетривалість, яку звать «навки».
 Цей рух, якому нема ніде спокою.
 Усі прив'язання розпадаються.
 Суцільна самота, поєднана
 Сойками, луни, що розсипаються на лету.
 Де ти, життя? В цьому, що відходить?
 Тут не тримається жодний міст,
 Жодний порон, жодне поруччя.
 Ріка пливе і не знає повороту —
 Самі прощання, самі зміни і втрати.
 І ти, стоявши на цьому піску,
 Через тисячоліття скажеш:
 Тут була людина?

* * *

Тобі не вільно називатися власним ім'ям
 Тільки тому, що інші безликі від ницости.
 Тобі не вільно ходити на весь зріст,
 Бо навколо закони пігмеїв.
 Тебе позбавили навіть калюжі.
 Ти, який роджений для океанів.
 Та в день найтяжчої зажури
 Усі потоки винесуть тебе назовні.

* * *

Як пояснити сніг в країні вічного сонця.
 Як пояснити вічнозелене дерево
 Тому, хто в кризі і холоді?
 Життя дме в паперову дудку.
 З ринви тече вода.
 Тільки й вона вже з доби,
 До якої жодного доступу.
 Щойно відкривши очі,
 Доводиться відходити назавжди.

* * *

Про помаранчу, як про самовдосконалення.
Двір. Вода, що стікає з ринви.
Про зелені крильця пропорцій,
Поховані в порцеляні.
Найнижнішим розписом
Затирають проточні риси
Глека з похоронною землею й жорствою.
Тінь від гілляки розвісила жолобки.
Крапля води. Пиляють мармур для саркофагів.
Із бляшаної миски
Хлепче пес, що стереже мертвих.

* * *

Ім'я, що не має початку й завершення,
Продовжене одним кутом у щуку,
Другим — у дрозда з блюдцями,
Замість пір'я.
Розходяться кола вгорі —
Лускаються овальні скельця —
Джерела голосу й поглядів.
Розходяться кола внизу —
Порожнеча стає вагомою,
І з полум'я, форми гарбузового цвіту,
Сиплються мурашки,
Від яких сутеніє навколо.

* * *

Кажуть, ще предки відтяли дороги.
Жасмин і кухоль води крижаної.
Вітер круглої форми
Розкручується помаранчовою шкіркою.
Накритий тягучим полумиском півдня,
Жасмин чи тільки приреченість?
Усіх речей зворотні пропорції —
І ти в позаминулому.

* * *

Кожний предмет оточений білком, як жовток,
Має мацальця і скриньку на недомовлення.
Найменший порух — і рух від центру.
Берег стає лялечками,

Що лускаються, як водянки.
 Усі випадкові риси — бастіони тривалости,
 Бож дійсне тільки те,
 Що знову і знову.

* * *

Як гаснуть вогні, і ніщо не міняється.
 Листок так само зелене,
 І вода так само тече в ріках і водограях.
 І тільки ти, ув'язнений пам'яттю,
 Мусиш відходити, знаючи про свій відхід.

* * *

Ніч — колесо на нитці і три павуки.
 Горнятко, вивернене серединою назовні.
 З цих шляхів, що не знають полудня.
 Завтра. В надійніше.

Ніч — віддаль між голосниками.
 Різниця між бананом і помаранчою.
 Привалений мороком, як ступнею,
 Я погано чую
 Слова за бабками над водою.

Кілька краплин — і в повітрі східці.
 А в руці простягненій — горіх.
 Ніч — колесо на нитці і три павуки.

* * *

Нахилився напитись, і відлетіла душа.
 В кадобі з-під олеандра
 Перуть совість —
 Самі пелюстки без стебла,
 Самі риштування без тіні.
 І біла доріжка, встелена спалахами,
 Долає небо, сходить на землю.
 Скільки йшов, і ні разу
 Ні супутників, ні співрозмовників.
 Тільки захід сонця
 Вичавлює зернята
 На вії, на обрій, на все життя.
 Як лунко і невідгороджено всередині.

Цвіркуни розтягують порожнечу
З надпаленими краями.
В ній сперечаються два крамарі,
Присягаючись на жовтій дині,
Як на святому письмі.
В одязі з лободи
Ходять збирачі податків
(Скрізь митники і злодії).
Іде збирач податків,
Непідвладний тяжінню,
Жує смужку олії й посвистує
(Один його кашкет
Важить пуд щирого золота),
Навколо нього сізифові міхи
Видмужують коріння навиворіт.
Іде збирач податків,
Відділений від листка плівкою,
Від якої вібрує усе живе.
А те, що відійшло,
Висить олив'яними печатками
На папських буллах
До народів, які вже не існують на мапах.

* * *

Птахи виводять прозорі скляні рури в повітрі. —
Бастіони звуку, рівчаки, гумові колони.
Скло біжить назад і знову угору
Такими спіралями, що забиває віддих.
Усі знання, усі досягнення —
Тільки птах наостанку свідомости.

Катастрофа

Володимир Дрозд

НІЧ

1

Про що б там не пліткували, мені приємно: я знав про Івана Кириловича більше, ніж уся Терехівка. Нискільки тим не пишаюсь, не одурюю себе — воля випадку. Загатний потребував слухачів і надибав мене.

Свого часу серед терехівської інтелігенції було модно теревенити про вроджене акторство Івана. Але хто з нас не любить милуватися своєю тінню в очах ближнього? Час од часу ця самотня душа щиро тяглась до людей, а люди сахались, не витримавши його характеру. Іван Кирилович вимагав людини всієї, до останку.

Якось віддалилися, втратили тілесність химерні Іванові сповіді, ніби я геть постарів і згадую власну молодість. Насправді ж шість років минуло, сьомий спливає. Запах влєжаних газетних підшивок, вдавнений тютюновий дух, жовта бульбашка електролямпочки під стелею... Загатний востане, — щодня кидає курити, — просить сигарету: «Осінні вечори в Терехівці такі тоскні... Але це таки остання. Присягаю небом!..» Припадає до темно-синього вікна, буцімто до кухля з хмільним напоєм, руки в кишенях штанів, тривожний відблиск сигарети в шибці. І голос, стривожений, глибокий, заново переживає прожите.

Правда, інколи в мене вкрадається сумнів: чи можна беззастережно звирятися на його сповіді? А що, як він вигадував в себе? Може таке статися? Цілком. В усякому разі деякі свої почуття, думки, спогади Загатний свідомо гіперболізував до абсурду, до вибуху. Тому й не наполягаю на цілковитій достеменності своїх начерків. Як кажуть, по чім купив, по тім продаю.

Од Києва по трасі він їхав комфортабельним автобусом. Романтика почалась у Кнутах. Вісім кілометрів довелося трястись по вибоїстій бруківці, в кузові полуторки, між бочок з тюлькою. Довго ще з саркастичною радістю пригадував Загатний солону затхлість тюльки і низенькі борти автомашини, через які він спльовував од пилюки. В центрі Терехівки, минувши дощану альтанку, машина загальмувала й звернула

до складів райспоживспілки. Іван затарабанив по черепу кабіни. На ганку голярні дримає лисий перукар із замацаним «Перцем» у колінах. Казеннолиці будинки районних установ, сховавшись од яскравої сірости запылюженого сонця під фіранки з вицвілих плякатів та льозунтів, строго дримали. Над побіленими до Першотравня штахетами задихалися від спеки акації (хай редактори пробачать мені такий песимістичний пейзаж — подаю його через сприймання свого героя, я десь читав, що пейзаж треба психологізувати).

Загатний розплавився з шофером і пірнув у звабливу тінь районного парку. Лавочок не було — за кілька днів до того в районі почався декадник по вихованню у молоді високим моральним якостям, і один з терехівських керівників наказав забрати з парку лави, бо вечорами несвідомі закохані перенесли їх з-під ліхтарів у темні закутки. Вздовж центральної алеї височіли сірі гіпсові фізкультурники та фізкультурниці з патетично піднесеними руками. З-за кущів визирає фарбований під бронзу бюст Максима Горького. Парк відлого скочувався до заочеретеної річки. Крізь сизі стовбури молодих ясенів просвічувався майдан з масивною цегляною трибуною. Неподалік берега ясени розступалися, в очі впадає зелений пагорб. Пагорб скидався на широченький постамент. Іван Кирилович усівся на валізу спиною до стовбура. Хто шукає, той завжди знайде.

Тут височітиме пам'ятник йому, Івану Загатному. Золотисті літери на граніті: «Під цим небом з (сьогоднішнє число, місяць, рік) по (десь на рік далі) жив і творив...» Він не різьбар, не архітект, але спорудив би собі пам'ятник оригінальніший, аніж усі скульптори майбутнього. Вигадають щось патетичне, зовнішнє. А він не зносить патетики. Не треба пишних іконостасів, Загатний не трибун. Погруддя рветься з безформного граніту, пальці стискають чоло, а на обличчі мука. Глибока, духовна мука, вічний пошук. Осокори розростуться. Річку очистять, наводнять, береги вмурують. По річці плывтимуть білі теплоходи, і кожен вітатиме творця протяжним гудком. А він мудро зорітиме у водянні плеса — і печатя генія на суворім кам'янім чолі...

Так з'явився у Терехівці Іван Загатний. Я нічого не вигадую, не додаю од себе, але з його уст це звучало якось реальніше і сумніше. Іван Кирилович умів доходити тої межі сміху, за якою бриніли сльози. Я ж, здається, трохи легко-важно розповідаю.

*

...Одгорнув рукою хмари (так одгортають траву чи жовте листя, коли хочуть напитися з джерела), і перед ним замрילה земля в жабуричній хаті і лискучоголових будинків, поміж того жабуричннн жовтів клапоть майдану, від нього текли вузенькі потічки вулиць, вулицями сновигали з май-

дану і до майдану люду, що звідси видавалися чорними крапками, ідучи, вони бачили тільки самих себе, а він бачив згори усе людське стовписько, що заклопотано метушилося, та метушня здавалася йому смішною й безглуздою, бо він: «Сперечаємось? На американку. Бери олівця! Рахуємо по мінімуму...», — бо він не розумів їхніх дрібних, нищих пристрастей, що не піднімалися вище стріх, у його очах ще світилися дивні кольори безкінечного космосу, а внизу стелилася сама сірість, злегка підфарбована соняшними променями, в ньому ще: «Весною писали в газетах — рибалки дельфіна порятували, так він їм рибні місця вказував, доки...», — в ньому ще дивною музикою звучали шерхоти плянет і бриніння зір, горда посмішка торкнулась його холодного обличчя, він підвів голову й закохано подивився в синє небо, що розкривалося назустріч його погляду, чорт, багатослівно й пишно, треба якось не так, якось точніше, треба писати так, щоб у його, Загатного, малюнку кожен терехівець пізнав свою Терехівку, хай потім хоч скажуться, коли новеля буде видрукувана, він не підводив голови до неба, ні, ці людуці на кривулястих вуличках, цей безглуздий рух зацікавив його своєю безглуздістю, він погасив свою горду посмішку і: «Кролиця щомісяця приводить щонайменше шестеро, множимо на десять, шістдесят, по два кілограми, сто двадцять кілограмів дієтичного м'яса, плюсує...». «Не дуже я вірю у ці байки. Рибалка як не брехне, то й не дихне. По собі знаю...» — погасив свою горду посмішку і подумав, невже в світі, який я так надхненно творив, можлива ця безглузда метушня, це примітивне існування натовпу, який не знає, чого хоче, а радше, не хоче нічого, окрім ситости в череві, досі вони там, між жабуриння хат, бігли з своїх канцелярій, захаращених нікому не потрібними паперами, в домівки, що пропахли борщами й смаженим м'ясом, тепер вони вертаються тими самими вулицями назад, але вже ситі, аж обличчя вдоволено лисняться й блищать під соняшним промінням, зараз вони сядуть за свої столи, паскудитимуть папір, що був колись прекрасними стрункими деревами, які я творив з таким захопленням, деревами, що вільно й гордо розмовляли з небом, як рівні з рівним, якщо це так, якщо ці комахки справді такі, якими бачаться йому згори, тоді він даремно трудився надхненно шість днів або йому треба було не відпочивати на сьомий день, а весь цей мурашник: «плюсує по два карбованці за шкірку, сто двадцять карбованців» — а весь цей мурашник слід було на сьомий день творіння розкидати, спопелити, аби не лишилося й забки: «то мавпи, а тепер дельфіни...»

Проклята проміжна кімната! Іван грюкнув дверима редакторського кабінету, прищебивши арифметику Гуляйвітра. «Дельфінів тепер уподобали. Твар є твар...» Переступив поріг бухгалтерської, гойднувся над Василем Молохвою, руки в кишнях:

— Мозок цієї тварі, як ви щойно висловились, у півтора раза більший за людський, і звинин на ньому густіше, ніж у нас з вами.

— Може, й так, я не рахував тих звинин. Але загальновідомо, що тільки людство створило розумну цивілізацію.

— Ваше самозакохане людство котиться до загибелі. Воно стоїть на порозі ядерної війни. Ми розвивались, мудрували і домудрувалися до самознищення. Може, хоч ви вкажете мені у всій цій ганебній історії розумне зерно?

Рвонувсь у машинне, причавив плечима двері, смикнув з кишені сигарету, пальці тремтіли. «Ідіот, знову не стримавсь, — шепотів до себе, давлячись тютюновим димом. — Щодня стільки присягань, обіцянок, рішень, а що з того? Хисткий чоловічок. З тобою можна тільки варварськими методами. Каратиму за перше слово, сказане без кончої потреби. Десять, ні, п'ятнадцять секунд...» Заголив руку по лікоть, затагся сигаретою і притис червону жарину до тіла поруч трьох червоних п'ятачків — раз, два, не сперечайся з посередностями, три — власного розуму не вставиш, чотири, п'ять, шість — наговп не перевиховаєш, сім, вісім, дев'ять — будь вище їх, десять, одинадцять — перекошене болем обличчя, червоні кола в очах, запахло паленим, п'ятнадцять...

*

З підвіконня сочилася голубувата жовтавість путинок. Друкарський цех хрумкотів яблуками. Сніп світла падав з розчиненого вікна в город — Іванова тінь маятником.

— Пригощайтесь, товаришу секретар, — сказала Пріська.

— Не люблю путинок.

Насправді ж йому дуже хотілось яблук. У городі татакав мотор редакційної станції. Духовна смерть починається з дрібниць. «Звірившись на море, ти перестаєш належати собі» — Григорій Сковорода. «М-м-м-гу-гу-гу, — розгойдувався Загатний, стежачи за своєю тінню. — М-м-м-гу-гу...» Пісня без слів, зі стиснутими устами. Його постійний, випробуваний репертуар, коли на серці зимно. Сусіди по гуртожитку тікали з кімнати, скаржачись на головний біль. «М-м-м-м...»

— На завірюху? — ехидно підкусила Пріська («Язиката, пора б приструнчити...»).

Іван замовк. Смерділо газом — друкар промивав четверту сторінку. Важко гупав по свинцю дерев'яний молоток. «Невже вона досі гуляє з ним?» — «Ну...» — «А Галя з інспекції божилась, що давно горшки потовкли». — «Ніколи б не повірив». — «Я на тім тижні очевидячки бачила, пам'ятаєте, з газетою рано впорались. Подайте верстатку. Він вийшов з редакції, вона стояла на розі, він...» І він вперше пошкодував, що сотворив світ, бо в цьому світі існує Терезів-

ка, це лише думка, її треба замаскувати, щоб жоден редактор не докопався, а кожен терехівець зрозумів, навіть не зрозумів, а відчув, як вони зараз відчують його неприязнь до цього коماشинного рою, а може, й не треба цього погляду зверху, одразу викличе підозру редактора, навіть не прискіпливого, а терехівці зрозуміють, що він, Загатний, змалював себе в образі бога, дуже ясно, але було б чудесно опісля дати картини Терехівки спеченого недільного дня, всю цю сірість, ординарність і задуху, а потім бог не витримує (не забути спочатку: бог — теж самотній, бога зацікавлює ця метушня, це мурашине бабрання, і він на якісь години стає схожим на смертного, іде закуреними вулицями Терехівки, а вони всі думають, що він такий же, як вони, що він теж смертний), а потім бог не витримує їхньої примітивності і шугає в повітря, вільний, як вітер, і недосяжний для них, головне — недосяжний, це можна було б гарно подати, вільний політ над сплюндрованою людсьми землею, останній презирливий погляд бога на Терехівку, врешті, це його, Загатного мрія, але таки не пройде, він зарані знає, що в жодній редакції не пройде, зараз усі атеїсти, ще припишуть казна-що, а новелю треба обов'язково надрукувати, інакше він нічого не доведе терехівцям, їх треба поставити перед фактом, у цих посередностей ще існує повага до друкованого слова, навіть не повага — бездумне схиляння перед чимось вищим од них, доведеться без образу бога, з них було б досить цих кольоритних, вражаючих більше, ніж Дантове пекло, сцен, бо там, у пеклі, хоч якесь життя, а тут порожнеча, пуста, підкреслити це, і самотня Людина, вона задихається без свіжого повітря, постійне відчуття задухи крізь увесь твір, не забути...

— Два рядки з передової, товаришу секретар...

— Передова редактора, — через плече.

— Через два рядки чекати на редактора?

— Він у себе.

— Товаришу секретар...

— Я не скорочую редакторових матеріалів, ви що, перший день на роботі? — закричав Іван в обличчя жінці. — Пробачте...

— На хворих не ображаються, — грюкнула дверима Пріська.

*

Знову зірвався. Коли гніваєшся, нервуєшся, мимоволі скочуєшся до одного рівня з ними. Запам'ятати — і висновки. Холоднувата ввічливість триває на відстані, яка неминуча при спільній роботі, цього досить. Навчитися, зуміти. Щохвилиний контроль над собою... Неділя, спечений день, він ходить по редакційних кімнатах, які страшенно ненавидить, але більше нема куди подітися, тільки тут цього дня він

може бути самотній, навіть не спека, а задушний літній день, коли сонце ніби в сухому жовтому тумані знімає краватку, але прохолодніше не стає, невтолима спрага, а з кожною хвилиною стає жаркіше, спека душить, саме душить, коли й загінок не рятує, давній запах тютюнового диму і зжовклих паперів у кімнатах, запах газетних підшивок, сіренька мла в шибках, жовто-сіренька, він лягає головою на стіл, на пустий лакований стіл, але й стіл гарячий, від розпуки він б'ється чолом об дерево — глухий звук, що гасне в газетних підшивках, він наливає води з карафки, що в редакторовім кабінеті, але вода тепла й гнила, вода теж пахне старими газетними підшивками... За спиною шум, гомін, бамкали двері, була підлога — спішні кроки редактора, його енергійна хода, безліч марної енергії, природа нерациональна, акумулятор безплідної енергії — Гуляйвітер, досить точне визначення, головне — підкреслити в новелі, що він, його герой, на голову вище за оточення, ці посередності, звідси інша проблема, але в підтексті: або бути генієм, або взагалі не бути, не існувати, Гамлет, вирішення вічного питання, тобто не жити, якось інакше, не так прямолінійно...

— Кириловичу, будь ласка, підкороти, я сходжу по вечеряю, зранку не заряджався, клянусь...

«Навіщо він бреше? Хоч би користь яку мав з того — тоскно подумав Іван, і йому знову захотілося співати. — Навіщо грається в заклопотаність, коли насправді всенькі дні блукає по райкомівських кабінетах або анекдотить у редакції? Інерція... Людина в основному живе за інерцією, автоматично, не обдумуючи себе. Не людина, а посередність... підкреслити...»

Кивнув, узяв з Прісьчиних рук гранки. Надворі пирхнув мотоцикл. Проторохкотіло вулицею, обминуло книгарню, банк і тріпнуло жовтим пасмом об ріг комунгоспівського будинку, що в кінці городу.

— А щоб тебе панці з'їли. Ліньки сто метрів через городи пройти.

— Начальство.

Загатний, не читаючи, перекреслив останній абзац передової, замилювався багряним хрестом на рябютинні літер.

*

Мабуть, зауважили, що в двох попередніх розділках я спробував глянути на світ Івановими очима? Якщо це хоч трохи мені вдалося, дякувати доводиться не моему скромному талантові, а деякій схожості наших натур. Можливо, це відчував і Загатний. Правда, я не був уродженим терехівцем, і вже саме це мусило імпонувати йому. Але схожість — одразу застерігаю — була в окремих, більше зовнішніх рисах характеру. Сподіваюсь, не думаєте, що по приїзді до Терехівки я теж шукав місце для пам'ятника самому собі? Я навіть не

міркував, чи потурбуються про це нащадки. Ми прості смертні, не генії.

Часто пригадую себе тодішнього. На задньому сидінні старенького автобуса припишк насторожений хлопчик з валізою. Кожна вибоїна стріляє ним до стелі. А пасажир хапається за кишеню, де гроші на розживку та атестат. Все ж навіть за такої наївнуватої ситуації щось нашіптувало серцю: поспішаю назустріч долі. Пам'ятаю ту історичну, як полюбляв казати Іван Кирилович, мить: автобус виторохкотів на місток, і перед мої очі ліг зелений видолок зі срібним намистом пересохлої річечки. Видолинок перекреслював Терехівку ледь не посередині, городи барвистими хустками пливли до звабно зеленіючих левад. Я замружився і побачив лискучий дах чепурного будиночка, завиту диким виноградом альтанку, вулики в молодім садку, у дворі — водогінну колонку... Не звук хвалитись, але ще й восьми років відтоді не сплигло, як усе стало реальністю: і будиночок, і альтанка, і водогін... Я не люблю правдешнього сільського життя, далека від романтики людина. Та й метушливого міста не зумів полюбити, хоч батьки з села до обласного центру перебрались, коли я в шостий ходив. Давно зріла в мені рішучість оселитись у тихому, ідилічному містечку, щось на зразок Терехівки: і не город, і не село, а водночас приваби і того й іншого.

Переглянув щойно написані рядки і гіркувато посміхнувся: яка пожива для критиків — ось вона, пика міщанина, обивателя. Модне словечко. Не поспішайте, я все це писав, аби довести, що не слід ототожнювати мене з інтелігентиком Загатним. У моїм житті, на відміну од Іванового, завжди існувала звичайна, земна основа. Мені далекі і його патетика і душевні муки, якими він так милується. Живу, як живе народ, маса, і покищо не скаржусь.

Все ж я починав про схожість. Найперший доказ, що в тканину наших характерів вплетено жменьку однобарвних ниток, оці сторінки. Поспитали б хоч ви мене, навіщо пишу їх. Дружина свариться: в будень з бібліотеки не витягнеш, як не-як завідувач, відповідальність, а вихідного вечора над зошитом сиджу замість того, щоб на майдан чи до парку, між люди, в парі пройтися, як водиться. Справді, за безсмертям, як той Загатний, я не женусь, платні теж вистачає. Але, признаюсь, і раніше траплялося зі мною таке, що потім жоден здоровий глузд не вибілить.

Я, здається, ще не відзначив велику пристрасть Івана Кириловича до символів. Наприклад, плац символізував для нього «світову скорботу» плюс мефістофельську зневагу до буденности світу сього. Навіть у спеку не розлучався Загатний з пильовиком, а щойно зосеніє — загортався в чорний. І таки було в його високій строгій постаті щось небуденне. Незабаром по Івановім приїзді і в моїй тверезій голові почало паморочитись — закортіло люльку курити. Мабуть, заразився. Уявляю

себе з люлькою за письмовим столом — тану від замилювання. Коротко розповім, чим усе скінчилося. Зарані вибачаюся, вийде не вельми соковито, гідко згадувати, який дурний був.

Так ось повесні майнув я до Києва на розвідини: яка надія на факультет журналістики втрапити. Тут, на знаменитім Хрещатику, мов мрія здійснилась. У вітрині красувалася справжнісінька люлька вишневого кольору, чубук елегантно вигнутий, а на верхушку довгоносе обличчя Мефістофеля. Хоч і коштувала вона тридцять п'ять карбованців (на старі гроші), усі мої фінансові діти вивітрілися тої ж хвилини. Тремтячими пальцями ліз до гаманця, побоюючись, аби ніхто не випередив мене на порозі щастя. Спеціальний тютюн не продавався, і я купив коробку «Казбеку». Розірвав три цигарки, набив люльку. Ступав по Хрещатику, затиснувши зубами чубука, і підстерігав своє елегантно-замислене обличчя в кожній вітрині. Цигарковий тютюн ледве тлів. Я часто й глибоко затягувався, недбало вицвіркуючи куточками уст важкий, жовтий дим. Вечоріло, спалахнули ліхтарі. Ще стало сили вибратися на Володимирський пагорб. Тут, у закутку під каштанами, мене знудило і нещадно шматувало з годину. До півночі, безсилий, порожній, лежав на лаві, проклинаючи всі тютюни, всі люльки, а найбільше самого себе, зеленого. Але зважте, що мені на той час ледве вісімнадцять набігло проти тридцяти Іванових...

Багато чого з ранньої юности забулося, припорошилось і тепер мерехтить перед очима короткими спалахами, ніби сцени модерної вистави в телевізорі. Я люблю театр, сам колись брав участь у шкільнім драматичнім гуртку. Мабуть, зауважили, два попередні розділки скоріше на п'еску скидаються, аніж на серйозну, газетного рівня прозу. Це мій стиль, коли хочете. Напиши я колись таким манером зарисовку чи кореспонденцію, Гуляйвітер догану б мені вліпив. А на цих сторінках я сам собі пан.

Не збираюся розтікатися мислю по дереву, за влучним виразом древнього автора. Більше року довелося мені працювати поруч Івана Кириловича, але найяскравіше постає з минувшини одна доба, сяючий острівець у морі буднів. Її і вирішив описати, як зумію. Що забулось — вибачайте. Звісно, доба ця є вже логічний підсумок багатьох місяців, і треба було б висвітлити давніші події. Але боюсь набриднути і собі, і читачам, якщо вони з'являться. Хоча, повторюю, я зовсім не мрію друкуватися. Ставки завідувача бібліотеки вистачає цілком, дружина працює в амбулаторії. Та й городик маємо, цибулька, картопелька, садовина — усе своє, некуплене.

Надалі прагнутиму власну особу рідше згадувати. Суттєвої ролі в редакції, а тим більше в стосунках між Загатним та Хаблаком, я тоді не грав. Нарешті згадав це прізвище, хай йому грець! Правда, смішне? Народжуються ж люди: усе одне до одного — і постать типового невдахи, і прізвище — зна-

хідка для гумориста. Є диваки, котрих хочеш не хочеш жалити доводиться. Згадую появу Хаблака в редакції. До того він пробував учителювати в дальнім районі. Почув, що наша газета в обсязі збільшилась, кадри потрібні, написав сльозливого листа редакторів. Мовляв, усе життя мрюю про журналістську роботу. Послали виклик. Приїхав з авоською в руках. Кожному подав липкувату долоню:

— Хаблак Андрій Сидорович...

— Перепрошую, — одразу відчув здобич Іван.

— Хаб-лак...

— А, товариш Хаб-лак... Вельми приємно познайомитися, товаришу Хаб-лак...

Таки дуже злою людиною був іноді Загатний. З його легкої руки насмішкуювате «товариш Хаб-лак» надовго пропицалось у редакції.

2

Відколи до кімнати ввійшла Марта з дитиною на руках і трохи вляглася подорожня метушня, речі, простір, навіть сам час помітно скрадали свої гострі кути, ласкаво всміхаючися. Хаблакові губи теж свавільно розтягувались у безглузду для стороннього ока усмішку. Соромлячися дружини, він кидався до валіз, кошків, клунків, що громадились у кутку. Але за хвилину знову непорушно сидів поруч дитячого ліжечка і голубив сторопілими від нових, не знаних досі почуттів очима крихітне личко Оксани. Дівчинка закрутила крізь сон головою. Андрій вирішив, що їй заважає спати світло. Зіп'явся на стілець, затулив лямпочку аркушем паперу — на доччиному обличчі вирізнилися довгі рівненькі віі.

— Дивись, віі... які... — шепнув Хаблак, незграбно повернувся до дружини і ледве не впав.

— Перекинеш, обережніше! — шарпнулася Марта. Він ще ніколи не бачив її такою стривоженою. Винувато ступив на підлогу. Справді, каліка нещасний, якісь дерев'яні ноги, міг же дитяче ліжко перекинути. Тепер він боявся дихати, аби не зашкодити доньці.

— Вона знов ворушиться...

Йому нетерпеливилось: швидше б прокидалася. За останні два місяці тиждень жив із сім'єю, не надивився, та й зовсім крихіткою була тоді Оксана, червчочок рожевий.

— Краще ночовочки дістань, купатимем...

Він метнувся до лантухів, зубами смикав вузли. Донька захлипала.

— Таки розбудив, — Марта випередила його, взяла дитинча на руки. — Але вже хай, бо вночі не спатиме.

— Дай мені... — несміливо проказав Андрій.

— Татко хоче нам шийку звернути, татко ще не вмiє на ручках нас тримати, а ми зовсiм мокрi, подай нам, татку, сухенькi пелюшечки, — наспiвувала Марта.

Вiн подав пелюшки i стовбичив поруч лiжка, задихаючися з п'янокi, телячоi радостi. Дивно, але все, що досi турбувало, мучило, — все без вороття знециновалося. Легко пропливла згадка про нарис, якого дописав уранцi, чекаючи автомашини. Нариса ждуть у редакцiї, його треба сьогоднi ж вiднести, Борис Павлович чекає, це ж у наступний номер, розворот про другi жнива. Редакцiя, нарис, розворот — наче паморозь на шибцi: похукаєш — усе розтануло. Марта подала Хаблаковi бiлу лялечку з рожевим личком. Цютягся назустрiч, руки його тремтiли.

— Обережно голiвку... Не впусти нас, татку. А мама купiль пригодує.

На Андрiевi долонi опустився клубочок живого тепла. Зовсiм поруч цвiли темнi оченята. Рипнули дверi, дружина пiшла до баби Христини, iхньоi господарки, по теплу воду. Прислухався до Мартиних крокiв, що загубились у сiнях, — суворо заборонила цiлувати дитину: боялась iнфекцiї. Тодi, скоряючися непереборному солодкому бажанню, торкнувся краєчком уст теплої доньчиної щоки. I стiлькима щасливими почуттями засвiтилося цiєї хвилини його кiстляве, довгоносе лице, що навіть байдужому оку здалося б воно чудовим.

Марта мовчки стояла на порозі, ледве стримуючи радiснi сльози.

*

... вiн ковтнув теплої гнилої води, i виплюнув її на пiдлогу редакторового кабiнету, i пiшов порожнiми кiмнатами, як сновида, висмоктаний Терехiвкою, вплив порожнечi на духовний органiзм, що вирiзняється з маси, почвалав порожнiми кiмнатами, перечеплюючись об пороги, тицяючись у столи, не вiдчуваючи нiчого, окрiм спраги, якої нема чим втамувати, i спеки, яка нiколи не скiнчиться, не забути — вiн найбільше з усiх днiв не любив днiв недiльних i святкових, у будень робота п'янила його, в свято вiн лишався наодинцi з Терехiвкою... «Так ти кажеш — вочевидячки?» — «Ну...» — «Вицiловувались?..» — «Тихiше ви. Таке скажете. Хiба великi люди цiлуются?..» А в свята вiн лишався наодинцi з Терехiвкою, скорiше наодинцi з собою, не забути: образ гарячого млистого неба — символ його самотности, а земля не дає затишку, земля не приймає його, бо вiн трохи неземний, вiн не належить лише їй, вiн належить i небу, вiн більше належить небу, аніж землi, — вони розмовляють про мене i Люду, яка гидота, вони все знають, вони знають більше, аніж знає вiн сам про себе, — вiн чвалає порожнiми кiмнатами, штурхаючи ногою дверi, i коли його вiдчай сягає межi, за якою немає нiчого, крiм одвiчної тишi та спокою, коли

відчай переростає його потяг до існування, точніше інстинкт життя, що закладено в нього, коли, здається, він зараз завжди втече від гарячої мли за вікном і від самотности, у глибині душі починає бриніти ледь чутно струна надії, струна сподівання на зустріч з Людиною, що теж випадково опинилася в цьому мурашнику, у стовпській посередностей (підкреслити: геній самотній, але в душі кожної посередности — страх перед генієм, це плата за його самотність), одвічна мрія генія зустріти в табуні Людину, він згадує вчорашню розмову з Гужвою. Дивлячись кудись убік, Гужва повідомив його, що в раймазі з'явилася новенька дівчина, гарненька собою, довга-довга коса, великі очі, засинаючи, він думав про неї, він навіть уночі думав про неї, в Терехівці, де кожну людину знаєш в обличчя, в Терехівці, де людські обличчя такі ж знайомі, як перша сторінка газети, знайомі й одноманітні, свіже обличчя — наче ковток студеної води в пустелі, можливо, це вона, та, про яку він мріяв усе життя, та єдина, що зрозуміє його, він повільно виходить з редакції і сідає на мурованім ганку, тут затінок, од кам'яниці віє прохолодну вогкістю, він кладе голову на руки й думає про неї... Пріська дражниться, по мені видко, що я все чую. «Довго ходили вулицею, і він усе руками розмахував...»

— Ішла вечеряти, Люду-агрономшу стріла, — голосно говорила Пріська. — Куди, питаю. В райвиконком, каже, нічне чергування. Диви, кажу, аби ніхто не вкрав уночі. А вона як зарегоче, як зарегоче...

Іван тихо вийшов із складального цеху, навіть дверима не грюкнув. Тільки руки на спину і пальцями крізь сорочку в рани. Смакував біль, ніби терпке вино. Все ж не опустився до них. Великі перемоги виростають з малих. Часом починаєш поважати себе. Виховати у собі фізіологічну відразу до слів. Але звідки вони все знають? Тоскним поглядом по сірих стінах цеху. Він почувується у Терехівці, ніби в камері, — недремне око наглядача, вічне світло, даруйте хвилину темряви. Між в'язнів, під недремним оком, не може бути вільної любови. Сказати про це Людї. Любов піддослідних кроликів. Сказати їй усе. Годі відкладати з вечора на вечір. Брак мужности. Сьогоднішнє Людїне чергування — дарунок долі. Поштовх. Єдиний вихід для мене — розумний. Прорватися крізь себе до мети. Велике потребує жертв. Уміти жертвувати. Втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і аскетичність, коротше — зневажання плоті, щоб здобути дух. Сковорода. Посередности не здатні до жертв. А тепер працювати, працювати. До скону. Доки перо не випаде з рук.

Він проминув секретарську — коректори, що жваво перемовлялися, зів'яли в його холоднім погляді і ткнулись у свіжі шпальти. Смикнув фіранку на єдинім вікні редакторського кабінету. Пахло цигарками. «Казбек», — на столі Гуляйвітра завжди лежав «Казбек» для сановитих гостей з

керівних районних установ, насамоті він куриє дешеві сигарети. Крісло, пряме, з високою спинкою, схоже на трон якоїсь злиденної маріонеточної держави. Він повільно підняв трубку, двома пальцями крутнув ручку дзвінка і майже прошепотів, зачувши голос телефоністки: «Райвиконком...» Того, першого вечора вона теж чергувала в райвиконкомі, вони сиділи на ганку й розмовляли, з того вечора усе й почалося, аби скінчитися сьогодні. Навчись бути сильним...

— Райвиконком слухає, алло, райвиконком слухає...

Він ледве стримався, щоб не відповісти: «Добрий вечір, Людо», а вона ніби відчуває щось: «Алло, алло...» Натис пальцем на штирик телефону, прагнучи глибокого внутрішнього болю, що мусив якось виправдати його. Навчись бути сильним. Сковорода. Але болю не було. І робилося незатишно. Загатний обійняв голову долонями, силуючи себе до роботи.

Спершу треба глибоко усвідомити, що хочеш писати. Переказати своїми словами зміст новелі, сюжетну лінію. В процесі творення вона сама обросте деталями.

Якесь забюрокрачене селище, хоч би районний центр. Придумати назву, звичайно, не Терехівка, бо потім причепляться; неділя — аніякогісінького життя, навіть метушні. Рухи поодиноких перехожих лінії, повільні, терехівці дримають, навіть ідучи вулицею, таке враження живої людини в цьому дримотному царстві, спека, задуха, сонце в імлі, імля гаряча, наче присок, якась адміністративна установа, скоріше редакція, краще не називати, порожні кімнати з густим одвічним запахом паперів, газетних підшивок, тепла гнила вода у карафці, присмак гнилої води, яка стоїть у карафці хто-зна-відколи, скляна мухоловка, по стінах якої повзають очамрілі мухи, — настрої, присмак гнилої води і мухоловка, і одинак на цьому тлі, одинак, незрівнянно вищий од загалу, але не пророк, хоч з таких людей і народжуються пророки; та він уже не вірить у жодні ідеї і тому не пророкує царства небесного, він вищий за будь-які ілюзії й не дарує масі солодких снів, він переконаний, що натовп завжди лишиться натовпом, навіть у царстві Божому. За Сковородою: нечестива чернь може торкнутися тіла Христового, але почерпнути смислу Божого дурна чернь не може; одинак, що самотній завжди, і в будень, і в свято, і кожну хвилину, та особливо в свято, будень п'янить безглуздою метушнею, так робочий кінь забуває в голоблях про свою долю, думає лише про тягар, який треба невпинно волочити, і про батіг, що посвістуге вгорі, в свята ж немає навіть цього оп'яніння посередностей, однак блукає порожніми кімнатами установ (так безнадійний п'яниця приходить у шинок без копійки в кишені і стоїть біля порога, лише б дихати запахами шинку), відчуття жахливої спраги — духовної і фізичної, спраги, яку нема чим вгамувати в Терехівці, знову присмак гнилої води, він випльовує воду на долівку і плентається порожніми кімнатами редакції, відчиняючи двері носками черевиків, йо-

го темний, глибокий відчай, відчай самотньої людини в пустелі чи в глухому лісі, і раптом...

Дзвінок. Ідіоти, навіть увечері заважають... Гучний, настирливий. Сама телефоністка дзвонить. Міжміська або начальство на телефоні.

— Редакція. Так. Гуляйвітер вечеряє. Загатний. Добрий вечір, Дмитре Семеновичу. Останню сторінку верстають. Ну, для нас це ще не катастрофічно, буває пізніше. Так, поліграфія накульгує. Передова? «Вчасно готувати ґрунт під озимину». Про кукурудзу в дальший номер заплановано. Ні, я ж відповідаю за свої слова, переді мною плян на тиждень. «Королеву полів — у дбайливі руки», і розворот, так, наступний, сьомого, не знаю, редактор нічого не передавав, плянує редколегія, зрозуміло, алеж десята година, я розумію, ніхто не писав, я розумію, зробимо все можливе, на добраніч, Дмитре Семеновичу.

Іван поклав трубку, якусь мить сидів нерушно. Хотілося міцно вилаятися. Не мав злости ні на кого особисто, навіть на Гуляйвітра. Ненавидів усю Терехівку. Тепер давай, секретарю, сваритися зі складачами, дзвони на пошту, вмовляй друкаря, пиши, верстай — викручуйся. Усе на секретарській плечі. Вивези. Що ж, він справді вивезе. Ще раз. Не перша критична ситуація. Він уже звик. Навіть приємно іноді. Відчуваєш свою справжню силу й вартість. Хай нарешті переконаються, на кому все тримається. Різко підвівся. Хода молода, пружна, голос різкуватий, таким голосом віддаються команди перед боем:

— Улю, біжіть по редактора, тривога. Першої не правте, буде переверстка...

І поспішив назустріч складальному цехові, весь напружившись, наче мав стрибати в студену воду:

— Хто першу верстав? Ви, товаришко Скляр? Будемо переверстувати. Дзвонив секретар райкому. Я вже послав по редактора. Приготуйтеся.

Він проказав це спокійно й холодно, перекреслюючи лемент Пріські, що вже пошпурила на касу верстатку з набором:

— Хай хоч стріляють у мене — пальцем не воружну.

— Треба зранку, чоловіче, думати, а не опівночі на райком списувати. Всенькими днями в шахи ріжетесть та зуби скалите. Я завтра сама в райком піду...

— З темна до темна серед свинцю, наче каторжний, — бубонів з кутка старий друкар. — Я напишу, доки це...

— Вам платять понаднормові, і можете завтра писати хоч тисячу скарг, мене це не обходить, а сьогодні закінчите газету, інакше... — лють піднялась у Загатному, він вхопився за спечену руку, щоб опам'ятатись, але було вже пізно. — Інакше на себе ображайтеся...

— Ти що, нас лякаєш? — завівся друкар. — Ти ще під стіл пішки ходив...

Цех замерхтів перед Івановими очима. Непокора завжди бісила його, а тут ішлося про більше.

— Попрошу не тикати. Ми з вами свиней не пасли і, сподіваюсь, не будемо пасти.

— Подавіться ви тими копійками, коли дорікаєте, — це Пріська.

— Я б і за великі гроші не став з тобою свиней пасти, — друкар.

— Що за шум, що за гам учинився? Товаришочки, прошу слова. Прісьчин голос я вчув біля книгарні, подумав — горимо, — до цеху вбігав Гуляйвітер. — Що сталося, Кириловичу?

— Секретар райкому наказав передову про кукурудзу в номер, — якомога сухіше відповів Загатний.

— Я зараз подзвоню, спробую викрутитися. А коли вже судилося — гуртом навалимось, гуртом легко й батька бити, а передову скласти — раз плюнути, я сам до каси стану, університетську молодість згадаю, а Йосипівна вмить заверстає, золоті руки...

— Та воно все можна, — на очах добрішала Пріська. — Коли по-людському...

— Таке вже ярмо наше, газетярське, — гасив Гуляйвітер полум'я сварки, густо сіючи слова.

— Коли б дехто менше командував... — прозвучало з кутка. — Хіба ми не розуміємо?

«Якось він уміє з ними, цей нездара, — заздро й болісно думав Іван, відступивши до вікна. — Плете казна-що, а вони слухають і не зляться. Певно, чують у ньому свого, а я чужий. Маса полюбляє посередностей і демагогів...»

— Хто хоче в неділю по гриби, звертайтеся до нашого профспілкового бога, я за машину домовився, біжу дзвонити, — уже з порога гукнув Гуляйвітер.

«Але я теж телепень, зірвався, не приведи Всевишній командувати людьми, хтось писав, що великі гуманісти — потенціальні тирни, алеж ніхто не може згубити в собі злість, доки не дізнається, що в нім зло і що добро. Сковорода. Треба б вибачитися». — Він боявся втратити затишне почуття поваги до себе.

— Ми всі... занадто нервові... Начитаєшся макулятури, набігаєшся...

Цех мовчав.

«Ти чекав, що вони з радощів упадуть до ніг, але чомусь ніхто не падає. Може, чекають, що я стану навколішки? Змилуйтесь, пробачте... Забагато честі». Іван подався до дверей, визивно карбуючи кожен крок.

Останні місяці Хаблак жив окремо від сім'ї і батьківство своє сприймав трохи абстрактно. Шалено стрибав, аж

похрускувала стара редакційна підлога, коли отримав вітальну телеграму — все сталося трохи зарано, несподівано, Марта одвіз допологового будинку Андріїв брат. Щасливо склався в кожне обличчя, ручкався, пив з редакційними хлопцями і, звісно, перебрав на radoщах, така вже терехівська традиція (та й не тільки терехівська, скажу я вам). Потім домував з тиждень, їздив до міста по ліжку, пелюшки, повзунки, ванночку, справ було досить на всі шість днів відпустки, а в білих матер'яних заметах щось кувікало — червоне, крихітне, але роздивлятися його Андрієві довго не дозволялося, не те що на руки брати. Хапливі дружинині рядки скупі оповідали, що вона вже крутить головою, усміхається, любить дивитися на лампу та на соняшне вікно. Андрій Сидорович, не ймучи віри, усміхався на кожну звістку — ніяк не міг уявити, що десь там, за сотню кілометрів, живе людина, народжена від нього. Звичайні слова: «У мене є дочка, моя дочка», — здіймали в грудях солодку бурю. Але минав час, і чіпка буденність терехівського життя, невдачі на газетярській ниві непомітно розвіяли святковість.

Сьогодні не існувало нічого, окрім його дочки. Навіть нарис, найкращий Андріїв нарис лежав на столі серед пляшок та сосок, не викликаючи в нього жодних емоцій. З-під мереживного чепчика на Хаблака зиркали до всього цікаві оченята маленької людини, що вже бачила, відчувала і, певно, якимось по-своєму аналізувала світ.

— Ти їй розкажи щонебудь, — сказала Марта, вносячи паруючу каструлю. — Оксана любить, коли до неї говорять.

Він став думати, що б його сказати доньці але нічого не вигадав. Не міг у таку хвилину сюсюкати і дитинно лицедіяти. А те, що глибоко в серці, голосно не скажеш, та й узагалі не скажеш, людські слова видаються надто вже знебарвленими, обжитими. Андрій мовчав, гойдаючи на руках дитину, але в тім мовчанні було стільки почуття, що йому навіть очі щеміли.

Марта долила в ванночку холодної води, у воду постелила білу лахманину, розповила Оксанку, помастила голівку олією і понесла дочку до ванночки. Андрій тільки метушився навколо, не знаючи, за що вхопитися. Оксана і в купелі крутила голівкою, махала рученятами, сміялася до світла.

— Ми любимо купатись, ой, як ми любимо купатись, тримай нам, татку, голівку, — промовляла Марта і плескала водою на дитячий животик. — Нижче, татку, голівоньку, ми не любимо, коли високо, ми одразу сердимосся...

Андрій обережно тримав край пелюшки, аби Оксанчина голівка не занурювалась у воду, — вже давно не відчував він так глибоко, що комусь потрібен на цім світі. Тут, біля доньки, нарешті прийшло те, чого йому так не вистачало, — впевненість у собі. Баба Христина, що прийняла їх у комірне, подала Марті горщечок:

— Я тут аїрку заварила. Своїх виростила, знаю — дуже кісточкам у поміч, щоб міцніли...

Марта подякувала й долила в купелю з горщечка — запахло річкою, лугом. Потім дружина знову сповивала Оксану, Оксана зчинила крик, бо дуже не любила, коли її повивали. Андрій спробував втрутитись, але Марта сказала, що дочці час спати, хай тато займеться своїми справами, і стала наспівувати щось ніжне, дрімотне. В хаті все ще пахло аїром, і двір запах аїром, бо Хаблак вилив з купелі воду.

Коли Андрій Сидорович, пообіцявши дружині за півгодини повернутися, біг з нарисом до редакції, вся вулиця і весь світ святково пахли аїром. Це був рідний з дитинства запах зеленої неділі, запах весни.

*

Дуже романтично, засюсюкано написав про Хаблака, правда? Така собі сімейна ідилійка. Власне, я й мав на увазі щось таке, аби протиставити цей сімейний та душевний загишок космічному холоду Загатного. Можливо, не зумів як слід, таланту не вистачило. Та й помиляєтесь, коли гадаєте, що мені простіше виводити на сцену Хаблака, аніж Загатного. Мовляв, перший ближчий, зрозуміліший його натурі, як усі прості люди. Звісно, Іван Кирилович дивак, з химерами й трохи не в моїм амплуа, як кажуть актори. Хоч характер теж активний.

Але, по-науковому висловлюючись, він — ідеаліст, а ж — рядовий матеріаліст. Не в філософському, а в звичайному, земному смислі. Тобто він більше про свій дух дбає, а я — про своє тіло, керуючись мудрістю Сквороди. «Набуваючи духовне, стережись, як би не згубити плотське, коли це плотське може тебе привести до кращого». (Про Сквороду і як його штудіював ваш слуга покірний після знайомства з Загатним — дивись нижче). Але знову ж таки це дуже загально. Хотілося б конкретніше. Бо потраплять ці сторінки до рук меткого на слово критика, терехівським обивателем прозве, й у пресі відзначить, тоді не оберешся біди, особливо по службовій лінії. Коли обіймаєш таку посаду, як моя, та ще в маленькому містечку, де кожен на очах у всіх, доводиться дбати про моральну чистоту.

Хочете конкретніше щодо різниці між мною та Іваном? Будь ласка. Іван Кирилович завжди намагався стрибнути вище за себе. А я з дитинства переконаний: вище за себе не стрибнеш. І тому вдовольняюся малим. Ще розжувати? Я вдовольняюсь малим, як більшість людей, а він не хоче бути серед більшості, він індивідуальність, особистість, інтелектуал і т. д., йому треба глибше, вище, аніж посередності, масі (з його слів).

До Загатного ми ще повернемось. Я ж про Хаблака починав. В Андріїві з першої зустрічі мене дратувала якась патологічна непристосованість до життя. Його легко було жаліти. І тому редакційні жінки симпатизували Хаблакові. Але я не вмю жаліти, жалість у мені непомітно переходить у зневагу. Справді, якщо ти не каліка, не хворий, як міг допустити, щоб тебе жаліли? Ми всі дорослі й знаємо, що серед людей час від часу доводиться зуби показувати, інакше тобі покажуть. Ну, хай зовнішність од тебе не залежить. Хай захворів у дитинстві, пізно школу скінчив, пізно до війська прикликали, пізно до інституту вступив, усе запізно. Але хто ж тебе, лайдака, примушував сім'ю заводити на третьому курсі інституту? Я мав уже певне становище і то місяцями мудрував, підраховував, чи настачишся друкованих на Монетнім дворі папірців, перш ніж руку і серце, як писали колись, запропонувати. А хто примушував Хаблака лишати педагогічну роботу, не вкоренившись, квартири не отримавши, і легковажно кидатись у вир газетярства, про яке мав вельми розпливчате уявлення? Це я завтра уявлю себе космонавтом, залишу посаду і бігцем на поїзд. Що з того вийде? Яким, урешті, треба бути недотепом, щоб забирати дружину з дитиною од матері в найняту халупу, покладаючись лише на свою мізерну платню та безвідповідальні обіцянки Гуляйвітра. А що вже до історії з редакторовим псом, про яку нижче, то я краще зараз промовчу.

Нарешті, скажете, він показав своє справжнє обличчя міщанина, ату, ловіть його, хапайте! А я й не тікаю. Ми матеріялісти. Дяка Богу, теж вчений, хоч і заочно університет скінчив. Людині треба їсти, пити, мати дах над головою. Навіть найдосконаліше суспільство не може бути нянькою для кожного свого члена. Звичайно, це чудово, що в нас усі піклуються про одного, а один — про всіх, але не завадить, коли цей один і про себе подбає. До речі, Івана Кириловича теж бісила оця невідпорядкованість Хаблакових вчинків строгому розуму. А історія з переїздом дружини та редакторовим псом просто вивели його з рівноваги. Отож, іноді ми з ним солідаризувалися.

Минулої зими я був тиждень на семінарі завідувачів бібліотек у Києві, стрівся з Загатним. Він посоліднішав, з гарним модерним портфелем ходить, скроні засіяні приємною сивиною, ранувато, правда, але імпазантно — пробачте за химерне слово. Працює в солідному журналі, здається, вибивається у верхи, постать його зараз досить помітна в критиці. Ну, сіли за ресторанний столик. Загатний пригощав. Пом'янули минуле, по Хаблакові пройшлися, і чомусь дуже яскраво пригадався один випадок з горезвісної журналістської діяльності Андрія Сидоровича. Вже тепер я подумав, що цей випадок сповна демонструє всю наївну ймовірність Хаблака, коли не сказати більше.

Десь на перших днях газетярської роботи вирішив він засвоїти фотографію, бо що ж ти за журналіст, коли фотоапарата в руках не тримав. Придбав «Любителя» за сімдесят карбованців (на старі гроші) в крамниці дешевих товарів. І ось вперше Андрій Сидорович їхав у відрядження з фотоапаратом через плече — уявляєте цю чорну незграбну коробку на довготелесій Хаблаковій постаті? Сміхота... Причепився до Гуляйвітра, чи не треба чого зфотографувати для газети. Гуляйвітер, аби відчпного дати, бовкнув.

— Не завадило б фотоетюда в «Куточок вихідного дня», берізки якінебудь...

За хвилину редактор забув уже про ті берізки. Для Хаблака ж завдання — закон. Мав повернутися наступного ранку, але тільки під вечір з'явився. Виснажений, ледве волочить свої довгі ноги через редакційний двір, і чорна коробка фотоапарата на боці теліпається — ми всі у вікна. Весело. «Де затрималися, товаришу Хаблак?» — допитуємось. А він так важко зідхнув та й каже редакторові: «Не зумів виконати вашого завдання, Борисе Павловичу. Всенький день по лісу пробігав, берізок шукаючи, а ліси ж геть соснові, хоч сядь та плач, жодної берізки не надібав. І як тепер з „Куточком вихідного дня“ буде?» Ми всі так і полягали, а особливо Іван Кирилович.

Зараз частенько по телевізору, то в газеті сперечаються, як формується характер людини: що від народження, а що в процесі виховання. Гени різні знайшли тепер. Звичайно, природа мурує основу, недаремно ж кажуть у народі — батьків характер, материн характер. Трапляється, що й від діда чи баби характер передається — в мене, наприклад. Знову ж таки не думаю, що підмурівок той лишається без змін протягом життя. Діалектика що каже? Все розвивається. Характер теж розвивається. Від природи лише криця, котру життя розігріває в своїм горні, лупить молотом, і так до скону. Не згоден, що все це повільно, рівномірно. Якщо вже прирівнювати до кузні, то кожен удар молота дорівнює критичній життєвій ситуації. Так і росте в нашій душі чорт а чи ангел — від зламу до зламу.

Вибачте за ці терехівські мудрування. Пишу, звісно, давно відомі речі, але на периферії важко за всім устежити, особливо сімейній людині. Та й не для того пишу, щоб нерозумних просвіщати. Хочу заздалегідь викласти теорію, що, нею користуючись, намірююсь дослідити характери моїх героїв. Самовпевнено? Можливо. Вчора прочитав власною рукою намержане й подумав: «Мо, й справді напишу роман? Ото буде номер! У деякого з наших терехівських обивателів жовч розіллється, слово чести». А що — напишу. Не святі горщики ліплять. Осінь надворі, дощ у шиби періщить, з господарством менше клопоту — картоплю викопали, брикет і дрова я ще влітку завіз. І футбол скінчився, врізали наші, га? — по телевізору нудні передачі пішли. Треба ж до чогось узятися.

Тож як жив Іван Кирилович до свого терехівського сидіння? Важко сповна висвітлити це питання, маючи лише ті скупенькі дані, що в мене на руках. А вигадувати нічого не хочу. Принципово. Трохи детальніше, порівняно з іншими періодами, знаю його університетські роки, бо доводилося стрічати на сесіях Іванових знайомих, та й у самого Загатного спогади були ще досить свіжі, не всі пристрасті вляглися й іноді вибухали під настрій. Але теж дуже мало. Одне напевне — і в університеті він був самотній.

З першого до останнього курсу майже кожної перерви Загатний ходив по коридору з руками на грудях і замислено схиленою головою. Це так запам'яталось, що навіть люди з інших факультетів через п'ять років, згадуючи Івана, казали: «Не той, що в Наполеона грався?» Вони глузували, а даремно. В цьому є щось велике, хай і безглузде.

В університеті Іван Кирилович з головою пірнув у філософію. Я не перебільшую — саме пірнув. Він усьому віддавав сповна. Буду документально точний. Після однієї з Іванових сповідей у редакційній кімнаті я занотував його слова, ачеї згодяться. Справді згодилися. Ось вони:

— Спершу я був дуже довірливий і мудрість кожного пив, як істину. Але істин виявилось занадто багато. І я упився. Тоді філософи здалися мені спритними крамарями, що величаються біля своїх рундучків, і кожен має свій товар за найкращий. Захеканий, змучений безплідними ночами, я бігав од рундука до рундука, доки не зрозумів, що я надто розбірливий і тому нічого не куплю на віру і ніхто не навчить мене, як на цім світі жити... Це була перша велика поразка, втрата найманливішої ілюзії. До університету я наївно вірив, що десь за коленкоровими обкладинками на мене чекає не дочекається істина, і варто лише розгорнути книгу...

З цими словами Іван замовк, а допитуватися було марно — за першої ж моєї спроби копнути глибше він надовго ховався в себе. Але мене інформували інші. Обпікшися на філософії, Загатний поклав собі пізнати смак «солодкого життя». Це не була покірна данина пристрастям своєї душі — ще можна б зрозуміти, виправдати, всі ми люди, «подлинно всякий род пищи и питія полезен и добр есть», — Скворода. Ні, це було активне, войовниче заперечення будь-якої філософії. І я особисто не схвалюю таке нігілістичне сахання з боку в бік. Але, звісно, він не питав мого дозволу модно вдягатися (гроші в Загатного водилися, вже тоді підзаробляв у газетах, маючи хист до того), розгулювати по Хрещатику з дівчатами, пропускаячи лекції, і не в міру пити. Його мало не вигнали з університету. Ще б трошки — і хлопець став би справжнісіньким стилягою.

На жаль, зовсім не маю даних, як з того душевного гармидеру зародився новий Іван Загатний. Знаю тільки, що він раптом узяв на гадку написати довгу низку романів, у яких би відбилась уся наша епоха. Щось на зразок «людської комедії». Було залишене, забуте «солодке життя» — Іван

працював титанічно. Хлопці з гуртожитку боялися, що він захворіє, — спав три години на добу, це зовсім ненормально для здорової людини. Минулої зустрічі, в ресторані, Іван Кирилович випадково обмовився, що колись мріяв створити власний світ і склав плян тридцяти двох романів. У моїх старих бльокнотах я відкопав уривок фрази: «... я б теж міг вигадати королівство і стати королем... Загатний». Не пригадую, але, здається, це натяк саме на той період, про який ідеться.

Підіймаючись ще на одну сходинку в університетським житті Івана Кириловича, я дозволю собі скористатися свідченням Люди, хоч це й не зовсім етично. Нещодавно у нас було декілька одвертих розмов, і всі вони оберталися навколо її стосунків з моїм героєм (до речі, Загатний справив на Люду дуже глибоке враження). Ось що вона принагідно сказала:

— Хіба я можу пам'ятати всі його сповіді? Він промовляв щовечора, це був суцільний монолог, а ж тільки була терпеливою слухачкою. Звісно, ні з ким у Терехівці не був він такий одвертий, як зі мною, — тут я дозволив собі посміхнутися. — Щось казав про романи, котрі збирався писати, але згадував їх завжди неохоче. Багато розповідав про своє життя на цілині. Він поїхав туди після невдачі з романами. Ні, не так. Він поїхав на цілину, бо хотів глибше вивчити життя. І там з ним сталася прикрість, що ледве не скінчилася трагічно. Не пам'ятаю деталей, але, здається, він заблукав у степу, поранився, прожив без води та їжі багато днів і вже зібрався помирати, коли на нього випадково натрапила машина якихось геологів. Лікарі навіть не сподівалися, що оклигає. Божився, що і сам не хотів оклигувати. Мабуть, позував. Бо як людина може прагнути смерті? Біологічно неможливо. Там, у степу, він випробував долю: якщо до такого часу не знайдуть, отже, цей світ може спокійно проіснувати без нього і його творчий порив нікому не потрібний. Іван розумів це ширше, у філософському пляні. Ну, знайшли набагато пізніше. І відтоді Загатному не давала спокою думка, що його життя випадковість, і нічого не зміниться в світі, напише свої романи чи ні, тобто вони не мають для світу абсолютно, позачасового, позалюдського значення. Яюсь так він висловлювався. В ньому щось зрушилося. Виписавшись із лікарні, повернувся до Києва і спалив усі свої начерки, рукописи. Казав, що сміявся над вогнищем. Уявляю це театральне видовище. Пам'ятаєте його сміх?..

4

Карбованого поступу вистачило тільки до машинного цеху. Тут, між друкарською машиною та різальним верстатом, було самотньо й тихо. Зі щілин у дверях стриміли жовті леза світла. Загатний ступив на одне з них, і воно луснуло, зламане, знічене, а може, йому хотілося почути жалісний

хруст — там, у цеху, смішні, безглузді історії, врешті, він їм не нянька, але якось тужно, ніби чимось завинив перед ними. Кинуті б усе, взяті валізу та їхати, їхати, світ за очі... За стіною, в редакції, реготіли, лементували, гуркотіли, ярмарок, кагал, невже вони не розуміють, що зараз дорога кожна хвилина, яка несерйозність, без нього вони не випустять жодного номера, як тільки він поїде звідси, а йому колись терпець таки увірветься. Іван Кирилович почав думати, скільки важливих справ лежить зараз на його плечах та як йому ніколи, і поволі мінився на обличчі — серйознішав, глибшав. Тоді заклопотано, докірливо сіпнув двері. В секретарській було справжнісіньке стовковище: коректори, редактор, дружина редактора, Василь Молохва, Віталюк Дзядзько. На Івановім столі незворушно сидів гладкий вухатий песик. У його наївненьких очах гусли нудьга. Дзядзько зігнувся, долонями рук — у коліна, шию витяг. Тепер редакторів песик дивився тільки на нього, голови обох були поруч, ніби ось-ось б'юнуться.

— Якщо ти, Віталюк, навчиш Джульбарса гавкати, я тобі випишу за вчорашню статтю підвищений гонорар! — запально гукнув Гуляйвітер і вмовк. Усі причаїлись, чекали, тільки миша хрумкотіла за книжковою шафою. І раптом Дзядзько голосисто, смачно гавкнув:

— Га-в-в-в!..

З несподіванки песик з усіх чотирьох, ніби гумовий, стрибнув убік. Але Віталючине обличчя знову наблизилося:

— Гав! Гав! Гав!

У круглих Джульбарсових очах замерехтів переляк. Столи стояли тісно, і песик кинувся навтікача по зведеннях, чернетках, гранках. Дзядзько, не відриваючи рук від колін, стрибав слідом і заливався молодим, пристрасним гавкотом:

— Га-в-в! Гав-в-в-в!

Песик, підсмикнувши кучого п'ятчкового хвоста, наполохано скавучав та щодуху метлявся по столах. Нарешті, загнаний безжальним переслідувачем у куток, він опустився на задні лапи, задер голову і, щойно наблизилося ротасте Дзядзькове обличчя, жалібно заскавучав:

— Га-а-а-в-в-в...

— Товариші, історична хвилина, — Гуляйвітер метнувся до Дзядзька, тиснув руку, обіймав за плечі. — Будьте свідками. Деякі терехівські організми знахабніли і твердять, що мій Джульбарс не гончий пес. Сьогодні всі чули його прекрасний дзвінкий голос! А тобі, Віталюк, од усього пролетаріату... Могорич з мене. Ну й талантище, скажу я, в тебе.

Іван усміхнувся — самими устами. Дзядзько й справді гавкав майстерно — здібності анімаліста. Цього примітива, Гуляйвітра, з його ситим псом так їй кортить подразнити. Він стис руку, аби відчути холодний біль, і строго ступив до свого столу. В кімнаті повіяло тверезістю.

— Товариші, друкарня чекає на передову, — відкрив теку з гранками. — Платитимемо наднормові.

Кімната спорожніла. Коректори поспішили до друкарні, мабуть, новиною діляться: редакторів пес, якого той купив у голови терехівського сільпо за сотню карбованців, нарешті загавкав. Молохва з Дзядзьком вийшли в бухгалтерію. Дружина редактора понесла песика додому: у нього режим, спати час. Похмурий Гуляйвітер грався канцелярським пресом і говорив, обминаючи зневажливий Іванів погляд:

— Незручно турбувати Дмитра Семеновича об цій порі, добрі люди зараз сплять. У мене там є пара фактів кукурудзяних, з активу. Алеж так відразу передову не створиш. І голова поболує, стомився...

«Стільки енергії було на людях, а за хвилину зів'яв. Що ж, можливо, так і треба: оптимізм для мас. Але секретареві боїться дзвонити не тому, що пізно. За своїми песиками та кроликами він забув його вказівку і тепер думає, як легше викрутитися. Знову все лягає на плечі сякого-такого Загатного, цей вивезе, не вперше. Я можу його кривим шилом штрикнути, хай пише передову, алеж ялозитиме до години ночі, а я збирався зайти до Люди, обов'язково, слухнішого випадку не трапиться, він хоче, щоб я сам набився, яка ницість...»

— Я продиктую передову. Хай Уля сяде за машинку.

Це було сказано таким голосом, що Гуляйвітер збеленів, але стримався, бо що йому лишалося робити. «Шкода, я б йому все виказав, однаково за мою передову двадцять карбованців випише, а за свою — тридцять». Загатний стукнув кулаком по стіні, за якою друкарня. Помовчали, глибоко не задоволені одне одним. Двері прочинила коректор.

— Сідайте за машинку, — сказав Іван. — Я диктувати му передову.

*

(Оце буде вистава, побачите!..)

— Сигарету! — скомандував Іван. До нього спішно потяглися руки Гуляйвітра та Дзядзька. Пригостився в Дзядзька. Уліні пальці лежали на клявішах друкарської машинки. Руки Молохви ніжки тріснуте настільне скло — папери склав до сейфа, але не прощався, можливо, й собі чекав вистави, що передбачалася. Іван прийняв з проходу стільця: зайві речі заважають думати. Гуляйвітер з Дзядзьком стовбичили в дверях секретарської. Середина кімнати — сцена. Затягся і несподівано сильним, виразом голосом почав: «На полях достигло золото. Крапка. Тисячі гектарів прославленої королеви чекають невтомних хліборобських рук. Серце господаря не може битися спокійно, доки кукурудза знаходиться поза колгоспними засіками...»

Друкарська машинка улесливо задихалася в погоні за Івановою думкою. З темних шибок звисали електролямпи. На обличчях глядачів чекання й подив. Він штовхнув вікно — електролямпочки стрибнули в безвість, гілля шовковиць по-

пливло до кімнати. Дихнув глибоко, тричі, за системою йогів, аби посвіжішало в голові. Різко обернувся: «Руки господаря не дадуть загинути жодній стеблині, жодному зерняткові. Абзац. Ми стоїмо на порозі великої битви за врожай. Ще день-два — і на золотисті поля вирушать сотні машин, тисячі й тисячі трударів. Перемога залежить від того, як ми підготувалися до вирішальної хвилини...»

Руки в кишені, пішов між столів, з кутка в куток. Очі замислено відсутні, весь у собі, в думках, у словах, що легко шелестіли, випереджаючи перестук друкарської машинки. І водночас ніби на кіноплівку себе знімав. Загальний плян: кімната, глядачі, ставний мужчина, високе чоло, нервово ходить; середній плян: друкарська машинка, залитий чорнилом стіл, інтелігентна людина іде на камеру; крупний плян: замислене, розумне обличчя людини, чіткі рухи губ; крупний плян: на білому папері літери похапцем в'яжуться у слова; крупний плян: глибокі, стомлені очі людини...

Справжні нездари, хоч ліквідувай газету, коли він поїде з Терехівки. «Товариші колгоспники! Докладемо всіх зусиль, — ні, закреслити, сухувато, — хай спокій нікому й не сниться у ці гарячі дні! Хай кожен живе думкою: чи все я зробив і роблю, аби якнайшвидше зібрати багатий урожай кукурудзи? Вище прапор соціалістичного змагання на других жнивах». З останніми словами Іван закрив обличчя долонями, ніби стомився докраю, потім поволі опустив руки і видихнув: «Знак оклику, все... Редактору на підпис...»

Прися стояла на порозі, апльодувала. Василь Молохва хитав головою:

— Талантище...

Метнувся з кімнати, ніби розчулений актор зі сцени.

Гуляйвітер мовчки розписався на першій аркуші передової.

*

Передову віддали в друкарню. За каси стали складачі. Гуляйвітер з Дзядзьком теревенили про Джульбарса. Гуляйвітер, як завжди, пристрасно, Дзядзько — бавлячись, але без потаємної думки. Іван Кирилович нашорошився за столом, ніби горобець на морозі; він уже нікуди не спішив, ні в що не грався. Недавня вистава посеред кімнати для трьох посередностей, його свідоме лицедійство, принизлива погоня за власним образом в очах ближнього, штучний патос передової — усе зробилося палючою раною десь глибоко в грудях. А може, він просто перекурився — смалив сигарету за сигаретою. Для глядачів. Трагічна ситуація. Актор зневажає залю, натовп і весь віддається грі. Аби довести їм, що він кращий, талановитіший, ніж вони гадають. Він завжди ненавидів похмілля. Боже, послухати себе — то я такий чистий, святий, збудуйте для мене храм. Збожеволіти можна. Просто бісить цей примітивний ентузіазм Гуляйвітра. Що б ми робили на Робінзонівім

отрові? Жували самих себе? Щасливий дарунок цивілізації: їж ближнього, хоч не терпиться ковтнути власну персону.

— Навіщо стільки пристрастей? Песик ваш все одно не породистий. Я не спеціаліст, але й простому смертному видно. Від вуличної сучечки байстрюган. Аж мені ваших грошей шкода...

— Не осліть, Загатний, — металево прозвучав по хвилі голос Гуляйвітра. — Зовсім не смішно.

— То я ж не для сміху. — Іванові згадалася його клятва не говорити жодного зайвого слова, але згадка тільки майнула і безслідно розтанула. — Я задля істини. Мусить же хтось сказати вам правду. Сто карбованців з вас виманили, а песик шерботі копійки не вартий...

Він знічев'я штирхав редактора отруйними голками, і чим дошкульніше було Гуляйвітру, тим глибшу насолоду відчував. І від кожного влучного дотепу в душі танула крига. Натомість знову полонила якась хвороблива, безконтрольна бадьорість, аж курити закортіло, але не просити ж саме тепер у Гуляйвітра — розлучений Івановими дотепами, редактор сховався до кабінетика, ще й дверима грюкнув щосили. Але за хвилину вибіг, промчав повз Загатного та повз розгубленого від сутички двох начальників Дзядзька. Уже з порога повернув до Івана сіре обличчя (мовляв, я зовсім не бажаю з вами розмовляти, я поспішаю, але, між іншим...):

— Між іншим, товаришу Загатний, найавторитетніші люди району не раз свідчили, що мій Джульбарс від чистокровного гончача...

— Не мав щастя чути такого запевнення.

— Борисе Павловичу, — засолодив Дзядзько, — Борисе Павловичу, хай товариш Хаблак авторитетно вирішить вашу суперечку. Він у війську три роки сторожових псів доглядав і теоретично підковувався. Чесне піонерське, сам хвалився...

— Товариш Хаблак не такий наївний, щоб проти редакторського пса свідчити, — невинно зауважив Іван. — Йому квартира потрібна.

Гуляйвітер ступив до Івана:

— Що ви хочете цим сказати?

Двері прочинилися. Від порога вибачливо-радісно всміхався Хаблак.

*

У щомісячнику «На допомогу редакторові» часто критикують районні газети за газетні штампи. Я досі його передплачую, уважно читаю поради, нотую слова, за які лають і намагаюсь уже не вживати їх. Але, визнаю, не завжди це вдається. Деякі слова так пригвтались у мені за роки газетярської діяльності, що їх і за вуха не відтягнеш, образно кажучи. Тому зараз вибачаюся, коли зустрінете тої половини заба-

гато. В генії я не пнущ, як дехто, часу теж маю обмаль, а пишу вільної хвилини, бо пишеться, та й, повторюю, нема куди вечорами дітися — периферія, а футбольні баталії відгриміли.

Це такий собі вступ до розділу. А тепер про серйозні справи. Хочу ще раз відмежуватись од Івана, аби й мене не звинуватили в його нетолерантності (слово яке!) до людей, особливо до тих, що й зараз посідають значні посади. Скажімо, товариш Гуляйвітер пішов по адміністративній лінії (тільки між нами — давно був би час, журналіст з нього нікудиш-енький, але т-с-с-с...) і зараз в області. Дзядзько теж в області, в секретаріаті «Колгоспної правди». Брати Молохви бухгалтерують в обласних організаціях. Отож більшість моїх героїв — люди помітні, і я підкреслюю, що в своїх замальовках дивлюся на всіх крізь очі Івана Кириловича, а не власні.

Загатний з першої зустрічі вполював одну, найпомітнішу рису в людському характері й відтоді вже не змінював своєї думки. Це й спричиняло деяку його необ'єктивність... Іванів світ майже не мав півтіні, все чітко розмежовувалося на чорне та біле. І хай він мені вибачить, але якось так виходило, що більшість людей в його очах були одягнуті далеко не в білі шати, скоріше навпаки. Загатний мав справжній талант відкривати в ближніх їхні дошкульні місця. Ще й грати на них, ніби на струнах. Згадайте хоча б того ж Дзядзька.

Винен, що досі не розповів про Дзядзька детальніше. Смішний чоловіча, не без дивацтва, як і кожен з нас. Наступного дня по своєму приїзді в Терехівку попросив мене вийти з ним у двір, під шовковицю:

— Побалакати треба, як з другом.

Голос серйозний, навіть трохи врочистий. Повторюю, двох діб не минуло, відколи познайомились, який там друг? Ну, всілися на лаві під шовковицею, почав він ділитися своїм горем. Яких тільки подробиць про своє сімейне життя не розказував! А все зводилось до одного:

— Не розуміє дружина моїх високих помислів...

Я червонів, бо тоді ще не знався на сімейнім житті, бурмотів якісь співчутливі дурниці й пишався в душі, що доросла людина так звіряє на мене. А за кілька день дізнався: не лишилось у колективі працівника, на котрого б Віталка не сповірів, як на друга, своїх сімейних таємниць...

Що ж, накажете ненавидіти таку химерну людину? Тоді ми всі відцуралися б одне одного, бо в кожного знайдеться якийсь грішок, коли прискіпливо шукати. Недовго й цивілізації розсипатися. Врешті, хіба не той же Скворорода, якого з таким апломбом цитує Іван Кирилович на своє виправдання, писав: «Помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони не серйозні»?

Переглянув останній розділок свій і подумав: кого ставлю перед світлі читацькі очі — бусурмана, вовкулаку, виродка? Такий уже темний, негативний вимальовується мій Загатний, аж не віриться, що подібна людина може існувати в нашій суспільстві. Визнаю, грішний: відколи пописую, став

критичні статті в товстих журналах переглядати. Цікаво ж знати, за що літераторів лають, аби й собі не збитися на хибний шлях. Так ось, щодо відсотків позитивного й негативного в герої. Точно я й не усвідомив, скільки чого треба — один за ту цифру стає, інший — за ту, третій пише й озирається, наче бухгалтер перед ревізією, а конкретної вказівки немає. Раніше легше літераторам писалося: якщо вже негативний тип — то негативний, позитивний — то позитивний. А зараз химерять, химерять і ніяк не домовляться. Звичайно, я розумію — у нас демократія, алеж совість майте, товариші писаки!

Пам'ятаю, років кілька тому дискусія про широкі й вузькі голоші набагато організованіше проходила, хоч пристрасті теж буйні палали. Але досить швидко зійшлися на золотій середині — 24 сантиметри, і вже не чути, щоб про штани сперечалися. Ну, зроблю я, приміром, п'ятдесят на п'ятдесят відсотків, тобто половину героя в позитивні тони розмаляю, половину — в негативні, здається, це наймодніше зараз. А раптом завтра мода зміниться, повіє новий вітер? Правду мій дід казав: сокирою легше, ніж пером. І безпечніше, додама я. Важкенько житиметься мені серед літераторів з моєю закоханістю у сталість та порядок. Але кинувся у біжку — губи не жалій, мудро радить народ. Хай теорією вчені критики займаються, а я ледве домучив заочно той остогидлий університет.

Були в Івана Кириловича й позитивні риси, і було їх чимало. Та лихо в тім, що виявлялися вони не так яскраво, як негативні. Воно й справді: не все те золото, що блищить. Найцінніше — його професійна майстерність. Що й казати, він журналіст. Не було таких у нашій районній ланці і не буде. Люди з такими талантами набагато вище Терехівки літають. Не пам'ятаю, щоб Іван Кирилович сидів над рукописом — він лише диктував. Він міг за ранок продиктувати передову, нарис, фейлетон, а інформації лускав, наче горіхи. Іноді він диктував до тисячі рядків у день і випускав газету сам, маючи в поміч лише коректорів: той у відпустці, той на сесії, а редактор, як завжди, уповноважений. Врахуйте до того ж, що на село Загатний виїздив рідко. Йому вистачало кількох цифр, одної риси, одної біографічної деталі, аби написати цілу газетну епопею. Покладе на стола сірникову коробку і чеше, чеше нариса, аж друкарка не встигає за ним, та все до ладу, гарно — заслухаєшся. Тут тобі і конфлікт, і любов, і мрії — диявол у ньому сидів за цих хвилин, слово чести.

Весь рік газета на Загатному трималася — не перебільшую. І напише, і матеріяли інших вичитає, і макет накреслить — деякі номери редактор підписував до друку, самі заголовки переглянувши. Далеко було Гуляйвітру до Загатного. Зовсім інша конструкція. Борис Павлович посів редакторське крісло одразу після університету, бо редагував університетську багатотиражку. І взагалі активний товариш. Актив-

ність так і була з нього джерелом. Я радів: нарешті справжнього редактора дочекалися. Спершу ми з ним близько зійшлись — я вчив Гуляйвітра мотоциклом кермувати і в добрі хвилини слухав його далекоюсяжні наміри зробити нашу районну газету найкращою в області. Мені це дуже імпонувало, всі ми замолоду шанобливі. Пам'ятаю, що до Гуляйвітра, десь на другому тижні моєї трудової біографії, обласне радіо передало огляд районних газет. Там і наш листок згадувався з поганого боку. Мовляв, мало зважають на розвиток громадського тваринництва. Мене це так схвилювало, що я того ж дня написав до радіоредакції гнівного листа, де перерахував усі матеріяли останніх місяців, присвячені тваринництву. А редакція передала мій бурхливий протест обкомівському інструктору, авторові статті. А той у Терехівку дзвонить. А редактор мене викликає. А я гарячкую, мовляв, явний наклеп, треба протестувати. Ну й гвалт був...

Так ось, місяців на два вистачило ентузіязму Бориса Павловича, а далі відчув, що в газетярській діяльності на «ура» не візьмеш, а треба брати щогодинно, щоденно, роками, і нося похнюпив. Бувало, тижневу плянівку провести — по всьому району редактора шукають: дуже любив уповноваженим, штовхачем бути, шуму-гаму в колгоспі наробити. Якщо не уповноважений, то качок чи зайців полює. А коли до кролів, до мисливського пса дійшло — горенько наше, дивуємось, бувало, забачивши Гуляйвітра в редакції. І так уже звикли без редактора працювати, що й не уявляли, як воно з редактором.

Від цього усі потерпали — два мотоцикли в редакції, а одного з них дуже надійно осідлав Гуляйвітер, мало до туалету на ньому не їздив. Правда, гріх ремствувати, шмат району над річкою, то він часто, їдучи на риболовлю, завозив кореспондентів у села, а по дорозі назад підбирав. Примчить у редакційний двір, круто розвернеться навколо шовковиці, аж в очах пасажирів потьмаріє, забіжить до редакції, гасає по кімнатах з трьома карасиками, мов ошпарений, а ми всі дивуємося, розхвалюємо його рибальські здібності. Дитя нерозумне, хоч уже й під тридцять.

Але не його вина. Це спадкове. Я зрозумів, коли про гени в журналі вичитав. Заїдьте до обласного центру — анекдотів про Павла Павловича Гуляйвітра наслухаєтеся під саму зав'язку. А Павло Павлович — рідний батько Бориса Павловича. Багато людей присягалися мені, слово чести давали, що все це не вигадки, не анекдоти, а щира правда.

Якого тільки хліба не скуштував Павло Павлович на своїм довгій віку — майже у всіх обласних кріслах величався. Номенклятурна одиниця давньої випічки. Але собою не те що непоказний син. Навпаки, високий, повний, сива голова відкинута назад, довгі вуса, гучний голос. На всіх святах, що їх знімала в області республіканська кінохроніка, до кадру потрапляв. Кольоритна постать.

Послухайте першу анекдоту-бувальщину. Це з останніх його днів, коли завідував міським комунальним господарством. Будують мікрорайон. Перших мешканців вселили. Алеж пустир — жодного деревця. Раптом комісія з Києва. Заметушилися. Тут Павло Павлович і вирішує похизуватися перед київським начальством та й місцевому свою оперативність явити. За ніч усю дорогу до мікрорайону ялинками засадив, а в самім районі, навколо дитячих ясел, справжнісінькі парки зазеленіли. Комісія задоволена — турбота про людину на високому рівні, саме в моду це входило. Усе б зійшло з рук, якби по ситім обіді в новій їдальні якомусь членові комісії не прикортіло ялицею в зубах поколупати. Сіпнув — ялинка нахилилась, він за гілочку — ялинка із землі виштрихнулась. У членів комісії обличчя затіпалися. Оточили бідну ялинку, а вона під корінь зрубана. Але Павло Павлович не розгубився. Набрал у жменю чорнозему:

— Ви зверніть увагу, яка земелька. Золота. Чистісінькі селітри й аміяки. Та у нас дерево коріння не пускає, бо то марнування енергії, без коренів усяку живність смокче...

Здається, опісля жодних посад уже не займав, бо випадок наробив галасу у верхах. Зараз старий Гуляйвітер на пенсії. Виступає в школах, на підприємствах зі спогадами, — інформації в обласній газеті були.

Хочете ще одну бувальщину? Полюбляю такі оказії. Але досить. Не про Павла Павловича ж мій роман. Анекдочу, як Борис Павлович. Почав во здравіє, кінчив за упокій. Нема в мене зібраности, логічності. Писатиму про Загатного. Ні, вже ліпше про Гуляйвітра закінчу.

І в Бориса Павловича траплялися спалахи. На те були дві причини. Заходжувався Гуляйвітер, отримавши доброго прочухана від начальства. Що тоді діялося в редакції! Ми не працювали — реорганізовувались. Ідеї сипалися з Бориса Павловича, ніби горох з мішка. Він поспішав усе змінити, усе поліпшити, буцімто від того, в якій кімнаті чий стіл стояв, розумнішала наша газета. За таких моментів Іван Кирилович любив деклямувати відому байку про оркестрантів, котрі «в музики не годилися». Гуляйвітра, звісно, неприхований скепсис бісив. А Загатний тільки того й домагався, і що за приємність людині ближнього свого злостити? Досі не розумію. Переполох тривав кілька днів, і потроху все вляглося, заспокоювалось. Ми вертали на обжиті місця, а Борис Павлович їхав рибалити. Єдиною пам'яткою гарячих днів лишалася несподівана ряснота на сторінках газети енергійних звернень, закликів та гасел, набраних жирним шрифтом і в розрядку.

Ще яскравіше вибухало, коли Бориса Гуляйвітра наздоганяло надхнення і він з мотоцикла пересідав на Пегаса. Траплялося це рідше, аніж шприц від начальства, зате ж незрівнянно світлішало в редакції. Починалося так. Негадано серед робочого дня в редакційний двір вкочувався на шаленій швидкості мотоцикл. Гуляйвітер на бігу стягував ру-

кавиці, захисні окуляри, гукав стрічним колегам: «Привіт!» — і замикався на ключ у своєму кабінеті. За годину з друкарської машинки знімались усі термінові матеріяли, друкарка курсувала між редакторським кабінетом та своєю кімнатою і поспіхом цокотіла.

Під вечір млявий, вдоволений, щасливий Гуляйвітер з'являвся на люди. А для нас тільки починалося. Дзвонили в села — скликали на завтра літературне об'єднання. Порпались у старих листах — шукали вірші, поеми, новелі. Газета ставала літературним альманахом. Височезні підвали трьох останніх сторінок заповнювалися уривками з чергового роману чи повісти Бориса Гуляйвітра. Заголовки романів, повістей були гучні, красиві, багатозначні, закінчувалися трьома крапками і дуже подобалися редакційним жінкам. Пам'ятаю три: «Я зірву для тебе едельвайс...», «Проліски цвітуть повесні...» і «Весняні приморозки...» Жодного разу Борис Павлович не повторився, не написав двох уривків з одного твору. Ідеї майбутніх епопей народжувались у нім з дивовижною швидкістю і напрочуд хутко забувалися. Оповідань наш редактор не писав.

І перший конфлікт між Гуляйвітром та Іваном Кириловичем стався на творчій основі. Ще до приїзду Загатного стало традицією уривки з редакторських романів вивішувати на дошку кращих матеріялів. Самі тямите, не кожна районна газета може похвалитися такою рубрикою — уривок з роману чи повісти місцевого автора. На одній з плянвок після чергового творчого приступу Дзядзько запропонував усі три підвали повісити на червону дошку і, як годиться, сплатити підвищений гонорар. Я сидів просто Івана Кириловича і помітив, як глибоко штирхає його кожне Дзядзькове слово. Але репліка Загатного була на диво спокійна:

— Названий товаришем Дзядзьком матеріял не є хужою прозою. До літератури йому так само далеко, як нашому листковій до справжньої газети. І яку б посаду не обіймав автор підвалів, що про них йдеться, ми зобов'язані сказати йому святу правду. Я пропоную цей матеріял вивісити на дошку браку...

Ми всі зааніміли. Жінки припинили, чекаючи на бурю. Чоловіки діставали цигарки й задивлялись у вікна, аби не стрічатися поглядами. Гуляйвітер, блідий від природи, зовсім побілів. Пробачте за штамповане порівняння, але він побілів, як стіна: сидів на тлі неї. Одначе витримку не аби яку мав. Не захищався, буцімто не про нього. Тільки в холодних очах стрибали мстиві вогники. Нікому з підлеглих не прощав він найменшої образи. І зараз, певно, мріяв про слушний випадок, який рано чи пізно трапиться. Але як тепер захиститися від дошкульних Іванових жал? У душі ми всі знали, що редакторів уривки навіть за погані замальовки не зійдуть. А мова — суцільні штампи, ніби людина піввіку промови завідувачому обласним комунальним господарством писала. Думаю,

що тут теж спадкове, наукою досі не розкопане. Врешті, ми ще так мало знаємо про гени.

— Ставимо на голосування, — з підкресленою офіційністю мовив Гуляйвітер. — Є дві пропозиції. Хто за те, щоб уривок з роману Бориса Полтавського (його літературний псевдонім) «Проліски цвітуть повесні...» вивісити на дошку кращих матеріалів і відзначити підвищеним гонораром, прошу підвести руки.

Всі звели руки, окрім Івана Кириловича та Гуляйвітра. Можливо, моя позиція в згаданій історії не зовсім принципова, але мені ще зарано було принциповість свою виявляти — півтори п'ятниці у редакції, освіти немає, ледве на другий університетський курс переліз. За інших не розписуюсь. Але таки треба розуміти людей: у кожного сім'я, садиба, роботу в Терехівці майже неможливо знайти, куди дінешся? І питання, врешті ж, зовсім не принципове, хай людина втішиться, хіба не однаково людству, де та халтура висітиме?

— Хто за те, щоб вивісити згаданий твір на дошку браку, прошу голосувати.

Повільно, стомлено підняв руку Загатний. Відчувалося, що після першого голосування йому справді усе збайдужіло. Порожніми очима дивився він у вікно, і відтоді на усіх плянівках це стало його улюбленою позою — механічно креслити макет, записувати пропозиції і тоскно позирати у вікно, ніби все, що робиться тут, його не стосується. У мою альбомі є фотографія нашого колективу. Ми стоїмо на редакційному ганку, очі всіх в об'єktiv, як серед людей ведеться. Тільки Іван Кирилович дивиться вбік, одвернувшись від колективу. І погляд холодний, гордий.

Ну, підняв руку Загатний, а слідом — хто б ви думали? — сам Борис Павлович голосує проти власного творіння. Ми й роти пороззявляли. А він:

— Хто утримався? Ніхто. Я вважаю, що уривок можна поліпшити, Лев Миколайович по двадцять разів не лінувався переписувати, а що вже нам, грішним. Але скоряюсь перед волею більшості. Отже, постановили: уривок повісити на дошку кращих матеріалів і сплатити підвищений гонорар...

Розщедривсь я на авторські слова, довго моя імпровізована сцена порожня. Але закінчу вже розповідь про позитивні риси Івана Кириловича.

Пам'ятаю соняшний першоквітневий день. Як завжди, Загатний з'являється точно о дев'ятій, секунда в секунду. В руці пакуночок. На плянівку збираються працівники редакції й друкарні — час від часу у нас практикувалися спільні балаканини. Плянівка призначена на десяту годину, а за три хвилини до десятої урочисто підводиться Іван Кирилович:

— Дозвольте привітати наших жінок з весною. Не куплені, власноруч назбирані...

І кожній підносить по два прозоро-ніжних пролісочки. В кімнаті запахло весною. Між нас тільки Іван Кирилович був

здатний на такий ексцентричний вчинок. Чоловіки опісля навіть кпили — за десятком пролісків Загатний весь вихідний пролазив по навколишніх гаях. А жінкам дуже до серця припало Іванове вітання. Кілька днів, до чергової сутички з секретарем, вони були ним зачаровані.

Чомусь пригадалося слово «обожнював». Я хотів написати: «Загатний обожнював природу». Але це було б не зовсім точно. Ліпше так: «Загатний олюдновав природу». Він віддавав їй усю ніжність та доброту, які так скупо витрачав на людей. Він поклонявся кожній билиночці, кожній живій істоті. Він бачив таємницю там, де ми відвикли її бачити. Весь вибухав, помітивши, що людина знічев'я обскикує листя. Здається, дозволь йому четвертувати винуватця, той за хвилину лежатиме на пласі. Комарів, наприклад, ніколи не бив, а легенько здмухував. Джмелів, що залітали до кімнати, ловив у жмені і виносив надвір. Дивно, але вони чомусь ніколи його не жалили. Якось я наважився запитати:

— Іване Кириловичу, часом мені здається, що тварин та рослин ви жалієте більше, ніж людей...

Він знітився й довго мовчав. Я вже шкочував, що бовкнув це дурне запитання, відтепер його вечірні сповіді, мабуть, скінчатся. Але згодом Загатний невесело посміхнувся:

— Тварини й рослини невинні, бо не здатні аналізувати самих себе. Зовсім ніби діти. А людина добре знає, що робить...

Більше ми про це не розмовляли.

5

Зовсім наче в поганих п'есах: ефектна поява героя, нічна сцена... Радіючи з нової жертви, Загатний посміхнувся назустріч Андрію Сидоровичу, що звично ніяковів:

— Ну, як вдома, товаришу Хаблак?..

Той радісно з усіма поручкався, звів наперед руки з паперовим жмутком і так стояв, ніби голяка перед медичною комісією, — високий, глитуватий, з довгим носом і маленькими, запаленими очима. Усміхався ввічливо, трошки на догоду Загатному, але щиріше та добріше від нього.

— Гаразд усе, тільки от нещастя — братові хлопчачи рукописом мого роману обклеїли хату, до сліз шкода.

— Свята наївність, — озирнувся Іван на Гуляйвітра та Дзядзька. — Звісно, українська література в жалобі...

— Що? — не зрозумів Хаблак, напружено думаючи про своє.

— Українське письменство, кажу, одягло траурні шати.

— А... — промимрив Андрій Сидорович, зрозумівши, нарешті, що з нього жартують, і винувато зиркнув на Загатного, ніби вибачався за його ж злий жарт. (Даруйте, що перериваю сцену, але за таких ситуацій я майже ненавидів Хаб-

лака. Від його ласкавого всепрощення мене нудило. Та плюнь йому в обличчя, плюнь і йди геть, до учнівських зошитів у клітинку, до тихих сімейних вечорів...) — То я нарисочка приніс, вибачайте, що пізно, але поки з дороги вгвталися... — Це вже до Гуляйвітра.

— Якого нариса? — стрельнув Борис Павлович бровами.

— Про ланкову ж, з Піщаного.

— Хіба ми плянували? — кинув у повітря, аби не звертатися до Загатного. Але відповіді не одержав. — Та це вже ми завтра подивимось, здайте секретареві. Тут запитання буде до вас, товаришу Хаблак, як до визнаного спеціаліста. — (Ну й типиче — Загатного ненавидить, а щодо бідолахи Андрія Сидоровича — під секретареву дудку скаче. Перепрощую...)

— Слухаю, — Хаблак опустився на стілець, зробивши уважне й серйозне обличчя. Як хотілося йому стати редактором в пригоді! Нарис муляв руки, і неприємно щеміло в грудях: завжди він турбує людей недоречно, люди стомилися, саме їм до Хаблакового нариса, а він примчав, мов дурний...

— Ви бачили мого Джульбарса?

— Звичайно.

— Тут виникає принципова суперечка. Дехто, не називатимемо прізвиськ, не визнає його високої породистости. Будьте останньою інстанцією.

Андрій Сидорович розгублювався завжди, коли від нього вимагали негайного рішення. Спершу він мусив добре поміркувати. Ще ці рубані, настирливі фрази редактора — голова паморочиться. Хаблак недовірливо провів очима по напружених обличчях присутніх — може, знову колючий жарт Івана Кириловича? Звісно, його талантові тісно в районних масштабах, тому й жартує.

— Я з мисливськими мало справ мав. Але в мене є відповідна література. Ще з війська. Я вранці обов'язково перегляну, в пам'яті поновлю. У війську я два роки порався біля вівчарок і так звик до них, а вони до мене, що командири мене хотіли залишити при частині, та я на вчителя зібрався йти...

Головне, він відчував, що плете дурниці, але говорив і говорив, ніби найнявся смішити їх, — редактор чекає від нього інших слів, а боляче знати, що не виправдав чийхось сподівань. Доки лилися слова, усе ніби в невагомості зависало, й було затишно. Смоктали сигарети та дивилися на Хаблака: Іван Кирилович байдуже й буцімто крізь нього, Борис Павлович — розчаровано.

Дзядзько, як завжди, з великою приязню всміхався до всіх.

Неждано Іван Кирилович підвівся й посішив до секретарської кімнати — буденність стомила, хотілося великого та істинного. На чому він спинився? *Самотня людина в по-*

рожніх кімнатах районної установи, глибокий відчай геніяльного одинака, що почувается межи посередностей, наче в пустині, і раптом, як спалах, вчорашні слова Гужви: «Іване Кириловичу (придумати інше ймення та по батькові), Іване Кириловичу, а в раймазі новенька з'явилася. Така гарненька, чепуруха. Довга коса і очі широкі-широкі, трошки здивовані». Це прекрасно, коли людина не стомилася дивуватися світові, трошки здивовані — це чудесно, у цій Терехівці всі давно розучилися дивуватися, сюди так рідко приїздить нова людина, особливо дівчина, дівчина, з якою можна перекинутися живим словом, дівчина, якій можна відкрити свою душу, і вона тебе зрозуміє, скоріше — відчує, а відчуті, можливо, часом важче, ніж зрозуміти, на це мало хто здатний, справді, прекрасно, що вона вміє глибоко й тонко відчувати, він давно мріяв про таку дівчину, все своє життя мріяв, до того ж, він любить дівчат з довгими косами і великими очима, часом не знаєш, що доля пошле тобі за хвилину, хоч у нього було навіть якесь передчуття, підсвідоме, звичайно; коли Гужва мимохідь сказав про новеньку з раймагу, на нього, Загатного, як жаром сипнуло, це щось глибоко духовне, але ближче до сюжету новелі, не відволікатися, врешті, він же не пише автобіографію, хоч кожен терехівець мусить відчувати себе в цьому узагальненому болоті; отже, це одинак (часом навіть ця прохідна кімната, його кабінет, стає затишною. Ноїв ковчег в океані дріб'язковостей, ще б коректорів виселити, — йому остогидло бачити просто себе цю розповнілу кралю, зосередитись, зосередитись), отже, цей одинак, у якому живе болісна потреба бачити якісь нові обличчя, дихнути свіжим повітрям людського єднання і взаєморозуміння, а в Терехівці (телефонний дзвінок, обов'язково, коли зосерединься, дзвонить — вона, інтуїція, в кімнаті парко, Уля помітить, що в нього змінився голос, завтра знатиме вся Терехівка: вони балакали по телефону, їй-бо, майже опівночі, вони умовлялися про зустріч, — ага, вона ж чергувала у райвиконкомі, всю ніч, здогадуйтеся? А його голос одразу змінився, соловейком, їй-бо...).

— Уля, візьміть трубку.

— А-а-лло, редакція слухає, трудова вахта, Людочко, може, й до ранку вистачить, хіба нам звикати, весело, та ні, десь за годину, а ти хіба їздила, невже, та в нас лише сатин, мені б щось осіннє, тут зіпсують...

Чи не подався додому, обминувши райвиконком, — цікавитися. Вона сподівається, що я не прийду: злякаюсь або передумаю. Говорити мужньо й твердо. Великі почуття вимагають великих слів. Тільки б не здрибніти серед навколишньої дрібноти. До всього — Хаблака принесло. Ця okazія, після якої не знаєш, сміятися чи плакати з жалю до людства, адже Хаблак, виявляється, теж людина, тут мимоволі знак рівності, Хаблак — людина, силогізм, убозтво внутрішнє, убозтво зовнішнє, ще й дурне прізвисьце... Я на-

віть жаліти його не можу. Чому я зобов'язаний його жаліти? Можна жаліти людей, котрі бажать менше, аніж здатні мати. А Хаблак пише романи, теж прагне безсмертя, гумор, маси і безсмертя, — а може, трагічно?

... в Терехівці, де ті ж самі люди, здається, живуть од сотворення світу, і обличчя стереотипні, обличчя посередностей, обличчя з мертвими, порожніми очима, обличчя, як заголовки в районній газеті, обличчя, як некрологи чи телепрограми, обличчя, як вітрини терехівських крамниць, порожні й засиджені мухами, обличчя, як районні парки й гіпсові постаті в районних парках, обличчя, як меню чайних і ресторанів, обличчя, як назви вулиць та майданів, обличчя, що різняться лише порядковими номерами. Серед цих штампованих на конвайєрі облич кожні живі очі здадуться казкою, легендою, підкреслити це в новелі, основна трагедія Терехівки — відсутність індивідуальностей, зформулювати це інакше; відтепер усі думки одинака навколо нової дівчини, що з'явилася в раймазі, певно, продавщиця, а може, на практиці. Гужва так і не сказав, Загатному ніяково було допитуватися, аби не подумали, що він цікавиться дівчатами, хоч у новелі, звісно, Загатний ні до чого, в новелі є герой, індивідуальність, вищий од загалу на десять голів і тому самотній, самотній, як повелитель, повелитель завжди самотній; він виходить з редакції і ступає по гарячій бруківці центральної вулиці, п'яніючи од передчуття ЛЮДИНИ. Але він не поспішає заходити в раймагі, він відстрочує радість, живе самою думкою про дівчину, що вміє дивуватися, він уявляє її, і цього покищо досить, він уявляє не лише її — він уявляє їхню зустріч, зустріч закоханих від народження, щось містичне («Я тебе знаю», — скаже він. «І я тебе знаю», — скаже вона, і обоє зовсім не здивуються, це єдине, з чого вони не дивуватимуться, бо так мусило бути), а потім довге спільне життя, що завершиться далекими, як обрій, словами: і померли вони в один день. Хвилинами йому навіть плакати хотілося од передчуття щастя, його полишала звична стриманість, він розмазував руками і всміхався сам до себе, але це не заважало бачити Терехівку такою, яка вона є насправді: сухим, задушним болотом, ямою з купинами приземкуватих будинків, дахи яких биставали йому лише до колін, він прошкував терехівським майданом, як Гуллівер у країні ліліпутів; немилосердно прямило сонце, розжарене небо лягало на плечі і давило, давило, він побачив ларьок, де продавали ситро місцевого терехівського виробництва, і згадав, що вмирає від спраги, він сунув у віконце гроші, йому подали пляшку, закорковану чорним гумовим чіпком, пляшка була липка, а ситро тепле, занадто підсолене й теж відгонило гниллю, його занутило від одного ковтка, ледве спромігся сунути пляшку у віконце і виплюнути, але присмак теплої гнилої води і якихось металевих солодоців, ніби ситро настоявали на металевому брухті, лишився. Він поплуганився в парк, — раймагі працює до

семи, він піде о пів на сьому, — обминув гіпсові постаті з патетично задертими руками, забився в гушавину, до заболоченої річечки, тут було прохолодніше, і знову думав про свою дівчину. Він уже називав її своєю, він її любив, майже любив, йому було легко й спокійно, бо вона живе, існує десь зовсім поруч, за якихось двісті метрів...

Відчуття, що він не сам у своєму добровільному засланні, що їх уже двоє в натовпі, додає йому сили, йому хочеться побути в людському стовповиську, на очах загалу, аби ще раз виявити себе (заналізувати це детальніше, не забути: доки він сидить над річкою, думає про неї, в парку починаються звичні недільні «міроприємства» для трудящих, культурні розваги, і до нього весь час доминають вибухи сміху, вигуки, описати гучні, дешеві пристрасті натовпу і всі подальші вчинки його — на тлі цього кагалу, на тлі вируючого натовпу; і ще — він не поспішає до раймагу, боячися розчарування, десь глибоко в душі його живе страх перед розчаруванням, але це теж радше підсвідомо), він підводиться і йде на гомін, ще тільки п'ять годин, можна подратувати цих посередностей з їхніми дикунськими грищами, тепер він зовсім не пасує перед ними, в нього є вона; він бачить галявину, повнісіньку терехівців, між двох дерев нап'ято вірвовку, з вірвовки звисають на довгих нитках призи, загорнуті в папір, а терехівці по черзі випробовують талан, наближаючись із зав'язаними хусткою очима і ножицями в руках до вірвовки, ножиці клацають марно за кілька метрів од ниток, посередності навіть у тій банальній льотереї ниці, буцімто дуже складно ступити по прямій вісім кроків і зрізати весь дріб'язок підряд, цікаво б, як реагував натовп, маса, яку одурив одинак, індивідуальність, маса, від якої забрано втіху й надію, маса, замилшена ні з чим, варто продемонструвати, вони божеволітнуть, вони конатимуть од жалю за виграшами, які дісталися не їм, тоді він посміхнеться і кине ці бляшанки, ці одеколони, ці гребінці, люстерка їм під ноги, він доведе...

Іван підхопився, шарпонує двері:

— Пропоную сеанс на трьох дошках! Згода?

— Одну програєте — усім пиво, — це Дзядзько.

— На американку! — Гуляйвітер.

— Приймаю будь-які умови. — Зараз йому усе байдуже, тільки б грати, тільки б відчутти силу свого розуму, інтелекту, свою перевагу над посередностями. Жадібно вхопився за шахівницю.

— Мені б додому вже, — несміливо озвався Андрій Сидорович, знову почувачися винним. — І я лише переставлятиму...

— Що то за журналіст, котрий не грає в шахи, — обіравв Хаблака Іван Кирилович, загороджуючи собою двері. — Вас засміють у першій-ліпшій редакції. Великі газетярі спершу вчилися у шахи, а вже потім бралися за перо...

Загатний спітнів од думки, що Хаблак може не послухати, піти з редакції, і все розвалиться, і він знову ли-

шитися наодинці зі своєю новелею, так нікому нічого й не довівши.

— Підтримайте колектив, товаришу Хаблак, відмежовуватися не етично, — авторитетно проказав Гуляйвітер. У його пристрасній мисливській натурі теж починало бродити.

Хаблак опустився на стілець.

— Попереджаю, граю тільки білими, — Іван Кирилович вимкнув приймач: хай буде урочиста тиша. — Зирніть на годинники — за десять хвилин усе скінчиться.

Гуляйвітер зосереджено спохмурнів. Тепер нарешті він не повторить своїх минулих помилок і не програє цьому самовпевненому нахабі. Дзядзько меланхолійно вирівнював стрій шахових фігур. На Хаблакове обличчя лягла тінь відповідальності — він і до гри ставився, як до завдання редактора. Іван різко крутнувся, підстрибнув, вгвинтився в повітря, сгнучивши рукою лямпочки. По стінах залопотіли перисті крила. Так він здавна виявляв радість буття, коли сила й надія переповнювали душу. Дарма, що сьогодні уже нічого не напише. Проте завтрашній день стане його великим днем. Досі була сама гра в літературу. Справжня творчість лише починається!

— Прошу хід! — войовничо кинув центрального пішака назустріч мовчазним шерегам чорних. Дзядзько та Гуляйвітер одразу відповіли. Хаблак обліг грудьми край столу, замислився.

— Великі шахісти найдовше думають над першим ходом, — зимно розсміявся Іван. Хаблак не ворухнувся, буцімто й не чув тих слів. На перших двох дошках уже кривавилася битва, а він усе ще готував рокировку. «Дивно, навіть у дрібницях, навіть у шаховій грі виявляється посередність, полохлива, ница посередність», — думав Іван, жертвуючи офіцера за пішака і позбавляючи чорних рокировки:

— Шах!

Одну руку Загатний тримав у кишені, другою, вхопивши фігуру, креслив над дошками плавні кола — милувався. Зробивши ходи, легко ступав уздовж столів, бавився сірничковою коробкою, гортав газетну підшивку. Пошкодував, що не має під руками книги — хай би Гуляйвітер казався, а Дзядзько з Хаблаком дивувалися блискавичності його думок. Він любить шахи. У ремісничім, а пізніше у війську, це був єдиний спосіб самовираження наперекір натовпу та всіляким статутам.

— Шах! — у партії з Хаблаком Іван знову пожертвував коня, тільки б оголити чорного короля, відкрити шлях для наступу, ламати, чикрижити, батувати, кришити...

— Шах!

Партії з Дзядзьком та Гуляйвітром щасливо наближалися до кінця. Чорні видихалися. Першим підняв руки Дзядзько. Гуляйвітер ще метушився, але то були останні конвульсії. Нарешті й він злісно буркнув: «Здавсь!» — та побіг до свого кабінету. Хаблак одвів короля за спину пішаків —

відтепер Загатний не мав чим шахувати. Він почав поспіхом розгортати лівий фланг. Хаблак знову замислився, обійнявши долонями вузьку, клинцювату голову.

— Ніби маєток програєте, — нервово кинув Загатний. — Все одно партія програє вами ще після третього ходу. Великі шахісти таких партій не дограють, вони вчасно здаються...

І підморгнув Дзядзькові, мовляв, психічна атака на ворога. Взагалі Іван багато говорив, говорив без угаву, безсило спостерігаючи, як чорні обережно, але нестримно затягують тугий вузол на хисткій позиції білих. Тепер Загатний майже ненавидів худі, ревматичні руки Хаблака, і коли вони повисали над дошкою, аби пересунути вперед ще одну фігуру, одвертався.

— Та-а-ак, Кириловичу... — з колючим співчуттям протягував Гуляйвітер, що вже відтанув після невдалої партії й повернувся до кімнати. На смерть усе вороння злітається. Білі тицалися з кутка в куток, але чорний король був надійно схований. Білі панікували. А Хаблакові нерви міцніші, ніж йому здавалося. В його, Івановій грі завжди є елемент ризику, польоту, характерного для творчих натур. Він пожертвував дві фігури, аби одним ударом розколошкати (о, солодке відчуття інтелектуальної переваги над ворогом), але удару не сталося, тепер ця посередність, цей тупий дочавить його, кому-кому програвати, тільки б не Хаблакові, через два ходи мат білим, хоча б не вподоблятися жертві, що безтямно вислизує з-під ножа та все одно потрапляє на жертвник, не смикатися, в тім є щось принизливе. Іван змахнув шахові фігури:

— Здався. Випадковість.

— Звичайно, — поспіхом згодився Хаблак. — Я...

Загатний буцнув ногою двері. «Ви по пиво?» — спитав Дзядзько. Жадібно вдихнув густу свіжість повітря. Зараз дадуть зверстаний розворот. Чо-о-рт... Він програв так ганебно лише один раз — у війську. Довелося лягти на підлогу, проповзти під ліжками через усю казарму і повернутися назад. Ліжка були низькі, він пригинав голову до самої підлоги, дихаючи пилокою, а вони гомінко, радісно стежили за ним з проходів, вони підстьобували глузливими словами... найдовша дорога його життя... Йому і тоді, як тепер, хотілося вмерти...

*

Я зважився відступити на один крок від документальної точності й зараз картаю себе. Мовлю про останній спогад Загатного — з військового життя. Щодо самого епізоду сумнівів немає. Років п'ять тому його повідав мені студент юридичного факультету, що деякий час служив в одній частині з Іваном.

Але я не певен, чи згадалася Загатному ця сумна сторінка його життя, коли він програв Хаблакові шахову пар-

тію і вибіг на ганок. Хоч міркував я логічно. Досі Іван знав у своєму житті три жорстокі поразки. Одна з них — на шахівниці. Найчастіше після нової поразки згадується попередня. Хіба не так? Ми любимо себе жаліти. Вже потім втішаємося колишніми перемогами. Цілком можливо, що Івану Кириловичу пригадалася сцена в казармі. Якщо помиляюся, попередній розділ фальшивий, бо не відповідає дійсності. А зараз стільки пишуть про міцний зв'язок літератури з життям, що соромно припускати такі неточності.

Спробую ширше подати випадок у війську, скориставшись розповіддю юриста. В Івановім підрозділі служив гонористий хлопчина, національністю вірменин. Мав розряд з шахів і мав себе ледь не за чемпіона Збройних Сил. Уявляю, як це дратувало Загатного, — уже тоді він хворобливо реагував на кожну спробу ближнього випнутися з «сірої маси посередностей» (слова Івана Кириловича). Він пропонує вірменинові поєдинок з трьох партій. Зрозуміло, південний темперамент — по руках. І ще одна Іванова ініціатива: слабший повзе через усю казарму попід ліжками і в такий же спосіб вертає назад. Врахуйте природний гонор хлопчини — і відчуєте езуїтську дошкульність пропозиції.

На турнір зібралася вся рота. Загатний програв дві перші партії. Третьої грати не стали. Відний Іван Кирилович опустився на коліна й поповз крізь ключі дотепи солдатів, що раділи з несподіваної розваги. Ще юрист казав про довжелезний коридор, що ним Загатний після екзекуції подався з казарми. Чомусь йому запам'ятався цей коридор і самотня Іванова постать. А солдати реготали навздогінці. Ясна річ, і я б сміявся: сплести для ближнього тенета — і самому в них втрапити...

У своїх вечірніх сповідях Загатний не згадував армійських років. У Людмилинім щоденнику занотовано одну-однісіньку фразу з його уст: «Тільки одягнувшись солдатську форму, я зрозумів, як легко і страшно загубитися у масі...» Отже, опинившись серед тисяч таких, як він сам, Іван пізнав усю марноту зовнішнього самовираження. Так я собі міркую. Якщо людину вирізняє з натовпу лише її одяг, вона щохвилини може втратити свою перевагу. Певно, є інші цінності, постійніші, істинніші? Такою може бути лише духовність. Її не відберуть у людини жодні життєві незгоди. Можливо, в цьому джерело сталої духовної спраги Івана Кириловича? Знаю тільки, що в армії він почав серйозно думати про навчання і скінчив вечорами середню школу.

Учора приймали гостей. Мотоцикл обмивали. Я сторгував у Молохви-старшого, який у редакції бухгалтерував, а потім до міста перебрався. Машина старенька, зате дешево дісталася мені. Років з п'ять побігає, а там видко буде, може, слідом за Молохвою на «Запорожця» стягнусь. Отже, маю тепер власний виїзд, шкода тільки — до зими йдеться, алеж колись повесніє. Покищо законсервую, не любитель я

взимку на мотоциклі гасати. Радикуліт схопити — раз плюнути.

Ну, випили, телевізор подивилися. А потім я сімейну хроніку показав — доньку від двох місяців любительською кінокамерою знімаю. Розумію, не вельми гуманно пригощати гостей сімейними кінохроніками, як і сімейними альбомами. Але хай вибачать — за таких випробувань я сам терпеливо гортаю сторінки з господарем на пляжі, господарем на весіллі, господарем на демонстрації... Коли це на радість людям, чому не потерпіти?

Ось наше маля на екрані в два місяці, в три, в чотири, в рік і аж донині. Галина моя цвіте, в мене самого груди від гордоців розширає. Що не кажіть, а діти — це найважливіша творчість наша. Ні в роман, ні в симфонію стільки себе не вкладає людина, скільки у власну дитину. Диваки, вбивають себе над рукописом, фарбами, продають душу дияволу за какофонію звуків (читав я нещодавно один романчик), пнуться до безсмертя, як голодна дитина до материних цицьок, а воно, безсмертя, поруч і так легко дається. Матінка-природа сама подбала та зрівняла усіх: малих і великих, геніїв і посередностей, вождів і масу — всі смертні, всі безсмертні, і всі творять. Іноді озирнешся, замислишся — і подивуєшся глибокій мудрості навколишнього світу.

Екранізована доця наша сподобалася гостям. А ще голосок її мало не від народження на магнетофоні записував. Тепер змонтував синхронно з фільмом — дуже гарно вийшло. Після сеансу допили, що лишилось, і я провів гостей з двору. Сіверець бешкетував, по шибах крупа шаруділа — провісник снігу. Така пізньоосіння незатишність, аж на душі зимно. Чомусь увляєш себе самотнім у безкрайому полі. Я зачинив хвіртку на гак, перевірів замок на сараї, примкнув сінепні двері, повернувся до вітальні. Теща вимкнула світло на кухні, спала. Галина стелилась у спальні, погойдуючи доньчине ліжко: гості розбудили, коли прощались. Я погасив верхнє світло, ввімкнув настольну лампу. Приємні сутінки сповили вітальню, зріднивши мене з теплим колом на письмовому столі. Люблю затишок. І маю смак до того. Прилаштував був лампи денного світла у вітальні, за тиждень зняв — холодно, буцімто протяги по кімнаті, Галина іноді аж розсердиться: гроші, каже марнуєш. А що ж їх, у рукав складати? Я не з тих людей, що тішать себе товстими оццаними книжками або заради сторонніх очей зовнішній блиск наводять, а самі нові дірки в пасках проколюють. Не ми для світу, а світ для нас. Я й попоїсти смачно люблю, нащо душею кривити. Добро, обоє на грошах. З базару майже нічого, все своє — і молоко, і городина, і свіжина щоосени в сараї порохкує. Така вже специфіка нашого життя, зависли між селом та містом.

Але скінчу про затишок. Чомусь я глибше, ніж інші, відчуваю холодну безмежність світу, перепрошую за «мудрі» слова, це із статті якогось молодого інтелектуала, вчора

вчитав. Точніше — полохаюсь широкого простору. Мене від ранніх літ вабило тепло, спокій, надійно захищені стінами кутки. Звідси, мабуть, і бажання затишку. Хочете почути найулюбленішу казку мого дитинства? Я її напам'ять знаю. Але перекажу коротко.

Втекли від жорстокого господаря віл, корова, баран та півень. Літо паслися в лісі, а похолодало — хатину збудували. Тепер уявіть: засніжений ліс, віхола, дерева стогнуть, вовки в кучугурах тонуть, а серед того холоду, голоду, самотності з димаря в'ється затишний димок. Потріскують дрова в печі, шкварчить сковорода — корова млинці пече, віл мак тре в макітрі, баран картоплю чистить, а півень сидить на жердині, кукурікає, розважає. І по всій хатині — червоний відблиск тепло, смачного полум'я... Ідилія.

Бачу тріумфуючі лиця борзописців, чую гавкіт в мурованих лісах цивілізації. Кусі, кусі, міщанин заявився, лови його, хапай! Хіба я тікаю? Чи ховаюсь? Так, міщанин я. А хто ви? Та буде завтра вигідніше хвалити й прославляти мене, терехівського обивателя, ви кожен мій ніготь словом барвистим вилижете! А ви, правдолюбці, оборонці щастя людського? Низенько вклоняюсь. Океани людської крові не ситили б землю, а живили людські тіла, коли б ви більше про себе дбали, аніж про людство. Як геніяльно просто: кожен дбає про себе — і всі щасливі. Скажете — нереально? Алеж я ось, перед вами, — щасливий! Щасливий, чуєте, і жодного іншого щастя не потребує!

Я давно замислююсь над своєю життєвою позицією і все шукаю образу, що її б узагальнив. Якось влітку побачив на мості зграйку дятлахів. Вони жбурляли у воду крихти хліба. Зацікавився, підійшов ближче. Сонце нагріло дерев'яну основу мосту, і вода в затишку вирувала од мальків. Голодні клубки кидалися на кожну крихту хліба, відштовхували один одного, сплітались у чорний вихор, здіймали піщану бурю на дні, одне слово — пристрасті, пристрасті, пристрасті.

І раптом над тією колотнечею, над тією боротьбою за існування з'явилася крихітна халабудка слимака. Іскристі хвилячки бавно погойдували халабудку, а він собі лежав у колісці, випроставши назустріч соняшному теплу крихітні ріжки, і, здавалося, мудро та ласкаво всміхався світові: ні зла, ні спраги, ні пози. І погойдався собі на хвилях далі, певно, сам не відаючи куди. Але хіба ми, люди, знаємо, до якого берега нас несе? Декому здається симптоматичним (і ми освічені!) порівняння зі слимаком, його, бідного, борзописці вже давно в обивателі записали. Хай собі.

А може, я вас навмисне дратую?.. Під настрій...

Далі буде

(Передрук з журн. «Вітчизна», ч. 2, Київ, 1968)

Живоглаз

ЗАКІНЧЕННЯ

Юрій Коломиєць

*Не степами і не горами
протяглася твоя географія.*

Ю. Тарнавський

І на весіллі
із шириці
картато краявсь
коровай,
і я збирав із зір
кострицю
та йшов горілиць
в дивний рай.

Я запрягав пахвистий
вітер
у тихі гарби білих
слив . . .
І так навіки б
утопити б
у груди
скошений полин.

Та руки шепотом
долоні
звели мій сон
в густий шпориш.
Вихрили в степ
червоні коні,
і попіл струшував
какиш.

В гробах гориц
горіли крокви,
у ливні олива
й маслин.
Червоних коней чахли
кроки
на ребрах лат
із білих стін.

На оболоні
із вибоїн
росли з болота
ободи.
Обдертим літом
на долонях
мій живоглаз підвів
шляхи:

туди, де прялась
дятловина,
крізь піт шафранної
саги,
де німо шелюгом
котились
піски із піспи
по жазі.

Де зяб зірок зубрив
вервеку
в далеку колю
коліс,
де здаль шляхи,
немов жінки,
чесали світ
із довгих кіс.

А живоглаз радів
на кутніх
крізь пута брів
вузьких зіниць
і жив на віниччі
із купна, —
на ріллях зораних
облич.

Млини мололи землю
в плечі,
і бились крила
дранки.
Завізно ткалися
вози
з-під люшень груш
у галич валки.

Там блят гармат
ламавсь на латах
в карбіж доріг
із дерези,

але із плосконі
уроба
мене манила
у світи.

І наче звінчані
чепіги,
несли воли рогатки
туг,
і пилом попрані
попруги
штельвагу важили
у світ.

А сонце слало жовч
на жито,
мов живоголаз у глей —
слова,
і бились хвилі
недопиті
розчервонілого
Дніпра.

Учора тут
тутешність соли
садила будні моїх
днів,
і повні скроні
гуці льону
росли на гривах
білих хвиль.

І тут востанне
на причалі
піски ячали на чоло,
і тут востанне
умочались
незрілі вилиці
в Дніпро.

І тут востанне
понад плавом
сорокопуди вили
в'язь,
і в ніздрі сірки
наливалось,
де жахом праживсь
живоголаз.

А я на цівці мотовила
проплівсь крізь засіки
зоні,
де живоглаза чорна
сила
дала устам із сліз
води.

Та вже гойдались
втулки,
люди . . .
Соняшничинням луцивсь
світ,
і гусли груди від
напруги
в печать некованих
копит.

Лишались стопи
тяжко
понад Россю.
В Дністрі лежав вужем
обруч,
і Збруч нетихий
переносом
сукав рукав у дальшу
путь.

І раптом камінь
стріміловий
прокинувся в ветхий
город Львів.
Незрілі дива
полюбовні
зиркнули мрійно
в вічі мрій.

Дивився Лев на цвіт
жердель
(тієї радості не зрозуміти),
Франком тяжіло від
людей,
і суть росла в безсиллі
міту.

Уста злилися рідною
землею,
лились слова без задиху
вітрів,
і в тінях хвойної

киреї
прадавній прадід
бовванів.

На тапчані топтався
взір,
натканий з кости
скита.
Бескид не степ,
і снівся піл
в обіймах гляганой
скирти.

Хоч легінь парубком
не злинув,
та крис нагадував
брилі.
Зате із мови
перевеслом
в'язався я у сніп
рідні.

Та доля, чинена
здаля,
поза Самарою й Дністром,
ростила в пазусі
гілля
наламане чолом.

Іржали коні
рейками заліза.
Зливались папороть, гриби
і замки.
Замками цокав вечір
пізній
на брязкіт клюмб
вагонних лямків.

Шавчав помовкло гомін
звуків
вузького гуркоту
коліс,
і заіржали дзвони
круків
у світ прокажених
завіс.

Над вечір бив кажан
дахи.
На черепиці пахнув ріст

кудель.
Куди загналися
шляхи
Дніпром розгнузданих
вудил.

Тут нюренбергський бивсь
годинник
і тхнуло сонце потом
сліз.
Сліди слідами
розгубились,
і ник по людях
димом слід.

Заходить сонце свастиком
колючим.
Болюче сниться сон
саги,
а живоглаз грудям
нав'ючив
з пожару прісної
нудьги.

Гриміли брами, бруд
і дріт.
Місилось небо в білі
клунки.
Чиїх унуків в бруках
слід?
З яких країв русяві
внуки.

А небо ратицями
грому
колелось в тисячу
вітрів.
(Старі звичаї цього
роду —
іти упоцуть всіх
вітрів).

Ти, живоглазе, з жовчі
жита.
Життя в чумарці
навкруги.
Ти покосив життя,
нажите
дідами з чубом
окуги.

Любуйсь, любезний
живоглазе.
Ти сонце вкрав —
на грудях
знак.
Тобі, дalebі, знак
не вадить,
а внуки йдуть
із димом
в прах.

Ти далі пошепки
світами
живеш у пошестях
чола,
порослих хмизом віщими
руками
у камінь врощуєш
уста.

Про те, без чого можна обійтися, і що в культурі конечне

Іван Кошелівець

I

Коли ви книгочій до такої міри, що без книжки в руках не можете й заснути, тоді не потребуєте за цією літературою полювати: вона сама вас уполює. Трапиться, наприклад, вам під час літнього відпочинку над морем якийсь час пожити в готелі, і першого ж дня, уместившись у ліжку, ви ствердите, що нема чого взяти в руки, а перед тим ви бачили в коридорі полицку з кишеньковими виданнями для гостей, — ідіть туди і з певністю знайдете кілька томиків Жоржа Сіменона. Він заступить вам першу потребу, заки ви вийдете на променаду і там купите собі щось на ваш смак. Так мені випало прочитати бодай два томики цього автора. А якби ви й не були дуже охочі до читання, він піймає вас у кіні, і не для одного любителя кримінальних фільмів Сіменонів комісар Мерге уявляється не інакше, як у постаті кремезного Жана Габена. Коли ж ви українце і читаете літературні журнали з Києва, вони вас щедро познайомлять з Сіменонем (чи не прогрес!), якби ви навіть на названих вище шляхах з ним і не здибалися, бо «Справа Сен-Ф'якрів»* уже третій переклад з нього в самому лише «Всесвіті» за останні роки. А крім того, були переклади з нього у «Дніпрі» і ще десь. Завдяки їм число прочитаних мною романів Сіменона зросло до півдесятка.

Це та література, навколо якої подекуди спалахують суперечки: чи це література? Вона має масового читача і писана, ми сказали б, з усіх поглядів досконало: як з погляду стилю, так і сюжетної винахідливості. Та коли це сто котрийсь за числом роман (можливо, я й помиляюся, бо вже років з десяток тому число Сіменонових кримінальних романів далеко перекрочило першу сотню. Отже, може, й двісті котрийсь), тоді важко собі уявити, щоб кожна наступна річ була продуктом надхненної творчості: її заміняє рутиня, уміння кожного разу сконструювати таку схему (це вирішальне для кримінального роману), щоб читач до кінця не міг відгадати, хто з кількох можливих — справжній убивця.

* Жорж Сіменон, Справа Сен-Ф'якрів. Роман. «Всесвіт», ч. 10, 1968, переклад Анатолія Киселя.

У романі, про який мова, з півдесятка тих, що могли вбити графиню де Сен Ф'якр (тут пікантність ще й у тому, що серед них і її рідний син Моріс), вбивцею виявляється дійсно найменш правдоподібний кандидат на цей вчинок — на ім'я Еміль Готьє. Що більше скажеш про такий роман: убили графиню де Сен-Ф'якр і таємницю вбивства розплутано.

Редакція «Всесвіту», правда, бере справу з соціального боку, мовляв, Сіменон «змальовує тип буржуа, який не зупиняється перед злочином заради особистого збагачення». Отже в прозорому натяку тут акцентується засудження капіталістичного світу, і читач догадується, що це вже й було умовитивування перекладу роману на українську мову. До речі, повна відсутність абиякого проблемного підтексту рятує редактора від небезпеки обвинувачення, що він надрукував ідейно «порочний» твір.

Очевидно, і тут є своя майстерність: треба вигадувати сотні схем, ніколи не повторюючися. До того ж і винахідливий комісар Меґре збунтується проти автора, коли йому накинути якусь банальну розв'язку, він мусить бути завжди на висоті, щоб розплутати інтригу злочину так, як ніхто інший не здолав би. Мусить мати власний почерк.

Сіменонові доводиться без кінця різноманітнити розв'язки, наприклад, такими випадками, в яких Меґре бездоганно все з'ясував і бачить чорну душу злочинця з непомилливості рентгенової знятки, лише що в нього немає формальних даних накладати на нього наручники, і тому доводиться залишити справу до слухного часу. Читач буде цілком задоволений, бо знає, що зло не лишиться без покари. А в «Справі Сен-Ф'якрів» виходить ще інакше: тут мудрість комісара виявляється в тому, щоб не зіпсувати справу власним втручанням: йому вистачає бути присутнім там, де треба, і спостерігати, доки самі учасники драми розплутають складний вузол злочину.

Цей комісар Меґре з біса симпатичний хлопець, і без хисту не здобудешся на те, щоб його полюбили мільйони читачів. Тому власне деколи й дискутують, чи це справжня література, чи ні. І доречно буде уточнення з нашого боку: автор не шкодує, що прочитав півдесятка Сіменонових романів, і в принципі не мав би застережень проти того, щоб ті наявні яких сім перекладів з нього на українську мову були, бо на ньому смаку не зіпсуєш: як сказано, з формального боку вони написані бездоганно.

А що на схемах у мистецтві багато чого й не здобудеш, то наявність таких перекладів була б допущенна тільки після того (чи одночасно з тим), як у перекладах появлялося б усе найпотрібніше, ліпше сказати — найякісніше, що в світовій літературі з'являється. Та коли до нашого читача ще й досі не дійшов Кафка (і, видно, не дійде, бо ним лякають читачів, і редактор «Всесвіту» О. Полторацький надрукував з нього кілька уривочків, — мовляв, «дивись, яка кака», — спеціаль-

но на те, щоб потім заявити, що читачі самі запротестували проти оприлюднення Кафки українською мовою. А відповідні листи читачів організувати не яка штука), і таким самим способом не допущені до українського читача Джойс (Господи, колишній уже!) і Камю; коли не тільки пересічні, а й зовсім культурні люди на Україні не мають поняття про жодного з нобелівських лавреатів за останнє десятиліття (за винятком «вітчизняного» Шолохова), — тоді щедрість на Сіменона показує тому бідному читачеві світову літературу в дуже кривому дзеркалі. Побойоємося, що таке робиться й не без задньої думки: мовляв, нема за чим у тій світовій літературі так дуже й банувати.

Нас іноді дивує сміливість радянських критиків, які раз-у-раз вихоплюються з однією-двома фразами проти Наталі Саррот чи Робба-Грійе, напевно в більшості випадків їх творів у очі не бачивши, бож не вийшли вони в перекладі, як і Кафка (де вже говорити про розкіш — купити закордонну книжку в оригіналі). Та нашому рахункові й кінця не видно: на Україні заборонені навіть талановиті комуністичні автори з Заходу, і ми дуже підозріваемо, що Олесь Гончар на п'ятому з'їзді письменників України осудив Роже Гароді теж з чужих слів, сам його книжки «Про реалізм без берегів» у очі не бачивши. Або в крайньому разі нелегально прочитав її в польському або чеському перекладі, але в цьому випадкові поповнив державний злочин, бо член політбюро Комуністичної партії Франції Роже Гароді в СРСР заборонений.

Коли звести сказане до купи, тоді така щедрість на переклади Жоржа Сіменона виглядатиме щось на подобу зав'язування нової краватки на голу шию без сорочки. Взагалі складається враження, що на переклади добираються з права периферійні речі в світовій літературі, а хотілося б, коли вже їх так мало, то хай би вибір падав бодай на найістотніше, як от для прикладу книжка, про яку мова далі.

II

Чудо повторного відкриття, неможливе в науці, є основою безконечного тривання мистецтва. Відтоді, як людству відомо, що двічі два — чотири, не можна підносити нам цю істину як відкриття, як не можна вдруге відкрити Америку чи винайти порох. А в мистецтві таке можливе на кожному кроці: той самий сюжет *Тайної вечери* сприймається як відкриття у Джотто, і в Леонардо, і в Гірляндайо, і не інакше як останнім невігласом здаватиметься нам той, хто відмовиться оглядати *Благовіщення* Фра Анжеліко на тій підставі, що він уже бачив *Благовіщення* Леонардо.

Хто якось орієнтується у великому світі літератури, той знає, що сюжетів і тем менше, ніж добрих книжок: за тим самим законом повторності, наново автором пережиті і втіле-

не в мистецький твір те саме, що було вже й у інших, сприймається нами як відкриття, і це враження не зменшиться, коли нам прийде на думку пригадувати, що в того й іншого автора щось подібне вже було. Нам вистачає, що цей автор ніби й те саме, але по-новому висловив і тим оцасливив нас відкриттям.

Якимось чином на думку про творчість як відкриття наводить читання найновішої книжки Андре Мальро «Антимемуари»,* особливо коли ви дещо знайомі з попередніми книжками цього автора. З першої сторінки «Антимемуарів» відчувається той самий Мальро, що й у давньому тепер уже його романі (1933): «La condition humaine» (у приблизному перекладі на українську мову це могло б звучати: «Умова людського існування»). Той самий, бо й тут автора так само цікавлять найістотніші проблеми людської екзистенції. Мова в названому романі про події в Китаї 1927 року, коли Чан Кай-ші, за згодою з Сталіном, протягом одної ночі винищив весь комуністичний актив. Маленький епізод, що запам'ятовується з кінця книжки, мабуть, і говорить про одну з визначальних умов людського існування: дружина одного загиблого приходиться з цією вісткою до його батька й каже йому: щоб пустити в світ людину, треба дев'ять місяців, а знищити її можна в одну мить. На що мудрий китаець відповідає: щоб людина вийшла в світ людиною, треба не дев'ять місяців, а шістдесят років, але тоді вже ні на що справжнє їй не лишається часу.

На першій же сторінці «Антимемуарів» знову майже дослівно те саме. У розмові з священником, що був учасником руху опору і тоді ж загинув, Мальро запитав його: що він думає про людей на підставі досвіду сповіді. Той відповів:

«Знаєте, сповідь не вчить нас нічому: коли слухаєш сповідь, стаєш власне іншим, бо стоїш під Божим благословенням. І все ж... Насамперед таке: люди багато нечасніші, ніж звичайно думають... І потім... І потім квінтесенція всього в тому, що немає людей, які були б дорослі...»

Що людина все життя лишається наче б дитиною і досягає зрілості щойно тоді, коли їй не лишається часу на щось справжнє, я пережив обидва рази при читанні книжок Мальро як відкриття, незалежно від того, чи багато хто сприйме це так само, як я, як також і від того, що міг би сам назвати й інших авторів, у яких зустрічалося щось аналогічне.

Це трагічна умова людського існування, і звідси, як при кожній змістовній книжці з підтекстом, вам напливають асоціації, що конкретно ілюструють висловлену правду. Порядком відхилення від теми згадаю Олександра Довженка, мабуть, найцікавіший приклад в історії нашої культури, яким можна ілюструвати думку Мальро. В одному з останніх листів Довженко писав: «Мені треба вже поспішати, друже мій,

* André Malraux, Antimemoires, Gallimard, Paris, 1967.

треба мені поспішати». Цей мотив у листуванні й нотатниках Довженка останніх років його життя повторюється дуже часто. У «поспішати» входило й написати одну справжню книжку, що підносилася б над усім тим, що він за своє життя зробив, як над дитячим. Та лист цей написаний 4 вересня 1956 року, коли йому минув шістьдесят перший рік, а два з половиною місяці пізніше він помер.

І те, що каже Мальро, і приклад Довженка трагічне власне тим, що підводить до найкардинальнішої проблеми людського існування: смерті. Ця тема прямо чи посередньо домінує над новою книжкою Мальро, але до неї ми повернемося далі, покищо продовживши розмову про феномен відкриття вже відкритого.

Цього разу на темі нам дещо ближчій. У першій зустрічі з де Голлем (1945) Мальро викладає йому свою концепцію сучасної Європи. Зупиняємося лише на найістотнішому для нас. В наслідок першої світової війни були приречені на загибель Австрія, Німеччина й Росія. Як імперії. Щодо перших це відразу здійснилося, але інакше пішло з Росією, і ось висновок Мальро з спостережень над її дальшим розвитком: «І я зрозумів, що все відбувалося так, наче б Росія відкрила комунізм лише на те, щоб нарешті мати в руках засіб, який забезпечував їй її місце в світі й її славу...»

Ніби це те саме, що ми всі добре розуміємо, бачивши під сучасним СРСР продовження Російської імперії. Відкриття Мальро лише в тому, що йому вдалося інакше сформулювати загальновідому істину: приречена на загибель Російська імперія хапається за комунізм, який рятує її колоніальну суть під виглядом інтернаціоналізму. Тому не «перманентники» типу Троцького, а Ленін став на чолі російського уряду. Мальро схоплює внутрішню суть історичного процесу і глузує з тих, хто вважає Леніна просто учнем Маркса: його призначення було не в здійсненні марксової теорії на практиці, а в урядованні Росії. І якщо він сам цього не знав і вірив у побудову комунізму і світову революцію, тоді тим гірше для нього: те, що становить істоту російщини, виявилось сильнішим за його мрії і зробило його своїм зняряддям. Комуністична термінологія лише вводила до якогось часу в оману, поки речі поволі почали ставати на свої місця: замість *Інтернаціоналу* — гімн Радянського Союзу, замість світової революції — радянська батьківщина і т. д. Врешті, те, що назовні виглядає кричущою невідповідністю, російськими очима бачене — зовсім нормально, коли, наприклад, інтернаціоналізм ідентифікується з русифікацією й територіяльними поширеннями імперії коштом інших народів. І якби ви вказали росіянинові на цю суперечність, не сумнівайтесь в його щирості, коли він обуриється й жодної суперечності тут не побачить: комунізм дав йому лише нову термінологію, щоб «віднайти свою душу», утвердити «російську ортодоксію» і т. д. (у лапках слова Мальро).

Це тільки два приклади, але й усі «Антимемуари» Мальро наче б складаються з відкриттів, незалежно від того, чи говорять він щось для нас цілком нове, чи відоме, бо й це останнє буде зформульоване ним настільки інакше й оригінально, що сприймається як відкриття. Власне «Антимемуари» той випадок, про який говорить Паскаль: беручи в руки добру книжку, матимеш приємну несподіванку, бо думав зустріти автора, а зустрів цікаву людину.

Сказане в першій частині про романи Сіменона, що їх легко зводити до простої схеми, не подумане як узагальнення, що легкі змістом книжки можна вкладати в схему, а місткі — ні. Може бути й навпаки. Але дуже часто трапляється, що власне до винятково змістовної книжки ніякої схеми не прикладеш. Так є з «Антимемуарами» Мальро. Він прожив містке життя і просто таки з несамовитою працездатністю здолав не як дилетант усім цікавитися, а в кожній ділянці, яка його приваблювала, доходити до основ, перед якими людина зупиняється віч-на-віч над питаннями (здебільша нерозв'язними) людського буття.

Свідоме життя Мальро (1901) почалося з студій санскри-ту, китайської мови й археології, що привело його до ґрунтового знайомства з індійською, китайською й єгипетською культурою (не з книжок, а на конкретному терені). Та з молодшого віку він відомий передусім як письменник низкою романів, з яких назвемо «Завойовники» (1928), і загаданий уже «La condition humaine», що є одночасно вершиною його літературної творчості й одним з кращих французьких романів двадцятого віку. Далі суто літературна його праця поволі відходить на другий плян і зовсім припиняється, натомість Мальро заглиблюється в філософію мистецтва.

Деся з середини двадцятих років Мальро пристав до комунізму (здається, до партії формально не належавши) і в 1936 році брав участь в еспанській війні по республіканському боці як організатор і командувач повітряних сил. З кінця 1930-их років від комунізму відійшов, ставши далі голлістом, в уряді де Голля 1945 року був міністром інформації, яким знову став з приходом до влади де Голля в 1958 році, з 1959 — міністер у справах культури. (Як такому вдалося йому кілька афоризмів: «я єдиний член кабінету, який не знає, що таке культура», «якщо ніякої культури без вільного від праці часу немає, то напевно є вільний час без культури»). Але це вже політична діяльність, яку залишимо на боці, оскільки нас більше цікавить те, що людина написала.

Як на наше переконання, найцінніше, що Мальро зробив, було доконане в ділянці мистецтва: праці, що дістали світове визнання в філософії мистецтва, зокрема тритомова «Психологія мистецтва» («Psychologie de l'Art», 1947—50).

Медитації про зроблене, пережите й бачене становлять зміст «Антимемуарів», які, до речі, не належать до легкого

читання. З різних причин. Раз що Мальро саме той автор, який нікого не повторює, а все наново відкриває для себе (в сенсі сказаного вище), змушуючи до того самого й читача, і тому, щоб схопити його індивідуальну проекцію світу, потрібно великої концентрації. Подруге, автор перескакує з одного часу в інший, і то таким робом, що цей перескок не відразу помітний, так що іноді доводиться повернутися, щоб його спіймати; до того ж подеколи він говорить про речі наче б самозрозумілі (особливо це стосується мистецтва), які на кожному читачеві можуть такими здаватися, хібащо ерудицією він дорівнював би авторові. Врешті, тому що це — антимемуари.

Наше уявлення про клясичний тип мемуарів тут порушене тим, що автор не тримається хронології: почавши з середини (1940), він за аналогіями забігає вперед або повертається назад, опиняється в 1965 році, щоб далі, залежно від ходу думки, перескочити до 1948, 25 чи 30 й знову 65 року. На цій зигзагоподібній лінії не бракує суто автобіографічного матеріалу, але все ж автор говорить не так про себе, як про світ у якому живе, і читачеві сам він часом зникає з кадру або буває бачений через екзистенцію цього світу, дуже широкого у Мальро: можна б сказати, простягнутого без кінця в минуле, але вже щонайменше перетятого симетрично посередині початком нашого літочислення й заглибленого в той кінець бодай на 1965 років («Симетрія в часі, — каже Мальро, — здавна заводить мене у мрії. Які були події 1965 року перед народженням Христа?») і в цей теж до 1965 (коли, до речі, у подорожі по Далекому Сходу писалися «Антимемуари»).

На тому широкому обрії важко встежити за ходом думки автора без належного зосередження. Але здобувшись на нього, матимете справжню насолоду (знову пом'янувши Паскаля), думавши зустріти автора, познайомитися з цікавою людиною.

Феномен чудесного, про який була мова вище, що сприймається нами як відкриття у кожному справжньому творі, вимагає конкретизації. Він може об'явитися тільки індивідуально у випадкові окремого письменника чи його твору. Я не буду твердити, що Валерій Шевчук чи Володимир Дрозд написали великі твори, тут це не має значення, але факту, що, не будши знайомі ні з Прустом, ні з Джойсом, вони кожен сам собі знайшли стиль, на який не було й натяку у їх попередників і сучасників, ніякими впливами не пояснити: це відкриття, шлях чудесного.

Але не може статися чуда, щоб література, як цілість процесу, ні з чого раптом здобулася на високу культуру й рафіновано досконалий стиль. На це вже треба століть, чудо не станеться.

За «Антимемуарами» Мальро ці століття чути. І багате у французькій літературі, хоч і спокійне щодо модифікацій літературного стилю дев'ятнадцяте, і поготів двадцяте, що мо-

жливості вживання слова безмежно ускладнило. Але через ці нашарування чути й далеке вісімнадцяте, без якого Мальро не можна б уявити. Бо він — мораліст. У тому доброму значенні, в якому моралісти називають Лярошфуко, Вовнарга, Жубера й ін. Він їх спадкоємець у стилі, що бачиться в карбованості думки, часто сконденсованої до лаконічності афоризму.

Афоризм — ознака чисто раціонального мислення, притаманного французькій прозі, і як такий він становить діаметральну протилежність поезії: якщо в останній слова живуть у незвичному сполученні, яке дає в підтексті можливості для найрізноманітніших суб'єктивно-асоціативних сприймань, тако що той самий твір являється кожному читачеві в іншому варіанті, афоризм дає раціональне визначення явища, з мінімальними можливостями відхилення в суб'єктивне. Іншими словами, це знайдення для загальновідомої речі формули, яка стислістю рівнозначна ще одному: двічі два — чотири. Афористичність — мистецтво точно дефініювати думку. І тому можна ще продовжити, сказавши, що як метафора є головною ознакою поезії, то афоризм — прози. Знову побіжно скажемо, що в нашій літературі проза й досі лишилася не віддиференційованою від поезії, а в деяких жанрах і зовсім не існує, як от у найчистішому жанрі прози — філософічному есеї, стилем якого написані «Антимемуари» (застерігаємося, що, кажучи це, маємо на думці радянську літературу, щоб не образилися закордонні автори, яким есей подекуди блискуче вдається).

Асоціація від Мальро до моралістів вісімнадцятого віку й виправдана передусім афористичністю його вислову. Здається, якби повиписував з «Антимемуарів» самі афоризми, вони могли б становити окрему книжечку самодостатнього значення. І автор утримується від спокуси тут таки їх виписувати, тільки боячися вийти за межі критичної статті.

Можна багато чим зацікавитися в книжці Мальро, але ніяк не лишиться поза увагою читача факт, що визначальне, на чому увага Мальро зосереджена, незалежно від того, в якій домені його думка обертається (у мистецтві, літературі, філософії чи політиці), — це *la condition humaine*, людська доля. Людина цікавить його у всеможливих площинах: і як пересічний індивід, і як виняткова особистість, покликана творити історію, і, врешті, як феномен соціальний. І завжди він ходить на тих глибинах, де доводиться зупинитися перед рубіконом, який не перекроциш: людина — це іраціональне рівняння, в якому невідоме вислизає з сфери намацальності.

До пізнання людини як індивіда можна підходити з різних боків, і Мальро демонструє це до парадоксу несподіваними висновками. Ось його хід думки в одному випадкові в стислому переказі: про людину можна скласти певне враження, чувши, як вона говорить, інакшою вона виглядає, коли

ставить питання, що інакше (і, може, найістотніше) враження про неї буде від форми, якої вона надає своїй мовчанці.

Але в кінцевому рахунку до пізнання її ви ніколи не дійдете, бо: «Знати людину сьогодні в першій мірі означає мати знання про іраціональне, що міститься в ній; про те, що вона тримає під своїм контролем і в тому образі, який сама про себе має, хотіла б витерти».

Коли прийняти це (а воно далєбі таке очевидне, що годі його заперечувати), тоді хто може сказати, що він знає навіть найближчу йому людину?

Мальро особливо цікавить людина, що творить історію, тобто велика людина, і певно це все життя спонукало його шукати зустрічі з нею. Складається враження, що в двадцятому столітті не було більш-менш видатної постаті, з якою Мальро не зустрічався в розмові: Сталін, Андре Жід, Валері, Айнштайн, Чу-Ен-Ляй, Леон Блюм, Троцький — це кілька з тих, про розмови з якими згадано в «Антимемуарах». Розмови з де Голлем, Неру і Мао — занотовані з стенографічною точністю і становлять добру частину книжки.

Автор визнає історичну роль кожного з них: де Голль двічі врятував Францію, Неру оформив незалежнену Індію, як Мао сучасний Китай; вони роблять історію світу, і він не заперече їх великості, бачачи її зокрема в сміливості не відривати здійснення рішення, що покликане творити історію, від тої миті, коли воно прийняте.

Але найцікавіше приходить на закінчення: по розмові з Мао (остання з трьох) Мальро пригадує слова священика, вимовлені з піднесеними руками: *немає дорослих людей* (*grandes personnes*): у французькій мові гра слів у сенсі, що сказане може означати й *немає великих людей*. Отже, наче б після всього виведення поняття великої людини з конкретного в сферу міту.

Як про збірний тип, соціальну істоту, Мальро приймає слова цитованого священика: «... люди багато нещасніші, ніж звичайно думають...» І сам не менш категорично додає: «Кожного разу, коли я по-справжньому вдивлявся в людину, я знаходив, що в ній відсутнє щастя».

«Антимемуари», як сказано, дуже містка книжка, і нам, слідуючи за ним, доводиться перескакувати з політики на літературу чи мистецтво, хоч при тому наше обговорення і найменшою мірою не охоплює поставлених автором проблем. Це всього лише натяки на найістотніше, що є в книжці (чи суб'єктивно нам таким здається. Можливо, хтось зацікавиться в ній зовсім іншим).

Гаєтан Пікон вкладає характеристику Мальро як письменника у формулу:

«Почуття неокресленого страху, подих безодні, що приходить з глибин часу, гіпнотична сила смерті, тінь якої простягається скрізь і все унедійсне, таке джерело (його) твору.

Ще більше, ніж образ століття, Мальро пропонує нам образ людини».*)

Наше особисте враження, що Мальро найцікавіший у філософії мистецтва, походить не з такої чи іншої оцінки його літературної творчості, а з переконання, що його суто інтелектуальному, аналітичному способу мислення більш «сродний» (за Сковородою) філософічний есей, ніж мистецька проза, що базується на творчій вигадці, неминучій навіть тоді, коли, як у Мальро, роман будується на конкретному історичному матеріалі. Але в філософію мистецтва він переносить усі ці проблеми, які його непокоїли в літературі, і в цілковитій відповідності з сказаним у Пікона найпосутніша характеристика мистецтва в другому томі його «Psychologie de l'Art» звучить так:

«Все мистецтво це боротьба проти долі, боротьба проти знання про байдужість і загрозливе в космосі: боротьба проти земного й смерті».

І ми цілком згодні з цим визначенням, розуміючи, очевидно, це так, що в різні епохи і в різних цивілізаціях ця рушійна сила мистецтва лежить приспана в глибинах підсвідомого. І доки це так, вона не сприймається трагічно. Трагізм починається з її усвідомлення, і якраз це характеризує сучасну окцидентальну людину, на відміну, наприклад, від людини індуїстичного світогляду.

Неру в розмові з Мальро між іншим стверджує: «Значить, ви тепер стали міністром». І це звучить не в тому сенсі, що останньому припало виконувати такі обов'язки. Неру, хоч йому добре відома західня цивілізація, говорить як гуру (учитель) індуїзму, і його слова Мальро сприймає як констатацію чергового перевтілення, того самого порядку, як колись надійде: в західньому розумінні смерть, в індуїстському — в незнищимому триванні вічності перевтілення, можливо, в мурашку. Тому:

«... Найглибша протилежність, — констатує Мальро, порівнюючи окцидентальну ментальність з індуїзмом, — лежить у тому, що невідоме для Заходу — християнського чи атеїстичного — смерть, незалежно від того, який зміст у неї вкладається, тоді як невідоме для Індії — безмежність життя в безмежності часу».

Для західньої людини, яка дуже раціонально сприймає протяжність часу, сказане тут дійсне бодай від доби Ренесансу, і то незалежно від того, віруюча вона чи ні, бож тут Мальро не сказав нічого більше від того, що можна знайти вже в Паскаля. До речі, людини фанатично віруючої. Це ім'я на місці буде згадати й тому, що Мальро в такій самій мірі спадкоємець моралістів вісімнадцятого століття, як і Паскаля.

*) Gaetan Picon, Panorama de la nouvelle littérature française, Paris, 1960, p. 59.

(Тому що жива література повсякчас відкриває себе наново і одночасно чути в ній живі джерела від Паскаля і далі вглиб, французи мають прозу, а ми не можемо мріяти про такого міністра культури, як Мальро, бо у нас Скворода заборонений. Тому, хто крикне мені звідти, що це неправда, відповім наперед: він то існує (тепер у двотомнику, як у консервних бляшанках), і вироблені точні формули, як його в урочистих випадках шанувати, але з живої літератури його доценту витруїли партійними хемікаліями. До революції нашої літературі лише перешкоджали жититися з власних джерел, а після неї — зовсім заборонили, і все до цієї межі відтате й запаковане в бляшанки «вибраного», «одно- чи двотомників», так щоб воно через бляху не могло прорватися в життя сучасної літератури. Вона живе сьогоднішнім днем, без минулого, і порівняння її з літературою, яка живе й відтворюється на всю глибину, було б рівнозначне порівнянню дощової калюжі з джерельною криницею. Того ж, хто крикне нам звідти, попросимо відповісти на питання: у кого з сучасних прозаїків чути дух Сквороди, як у Мальро — Паскаля?).

Розділ про мистецтво в «Антимемуарах» починається реченням: «Тут я не сподіваюся знайти нічого, окрім мистецтва й смерти».

Свідомо чи несвідомо людина шукає можливості продовжити життя за роковану їй межу, і їй здається, що вона знаходить цю можливість у мистецтві (як сказав інший автор, Германн Гессе, — мистецтво це намагання продовжити життя).

Але в кінцевому рахунку це омана. Ідучи далі за думкою Мальро: різьблені в камені постаті фараонів мали не естетичне, а магічне призначення: у їх новій подобі зображені мали здобути вічне життя. Але кожна наступна цивілізація сприймає їх інакше. Протягом багатьох століть по зникнові єгипетської культури ними ніхто не цікавився, тобто для наступних поколінь вони нічого не значили. Наша цивілізація відкрила їх як джерело історії й як твори мистецтва, в яких втілена вічність. Але це дійсне тільки для нашого сприймання. Можливо, за наступних цивілізацій вони стоятимуть у музеях поряд з опудалами вимерлих птахів, як речі рівнозначні. Отже: «Світ мистецтва не є світом безсмертя, це світ метаморфози».

Властиве нам сьогодні сприймання твору мистецтва як втілення вічності (продовжимо думку Мальро з іншого боку) дуже відносно, і другою своєю стороною воно наче мститься на нас, наводячи саме на думку про смерть. Оглядаючи люксорський обеліск на площі Згоди в Парижі, ви відчуваєте подих вічності і чудуетесь, що так чітко викарбувані гієрогліфи перетривали тисячоліття; та при цьому ви не можете позбутися думки про тих, що довершили цей твір: як вони робили, скільки їх було і, в кінцевому рахунку неминуче питання: як зник і слід по них у пісках Африки? Cogito Декарта, яким він увічнив себе, асоціюється з його черепом (таким, як і всі

інші), виставленим як експонат Музею людини на Трокадеро в Парижі; а при огляданні творів Леонардо пригадується його символічна могила в Амбуазі на Люарі, порожня під кам'яною плитою, бо кості його знеособилися серед останків померлих у сусідньому монастирі ченців, де й він помер, і смерть зрівняла його з тими, хто нічим в історію не увійшов.

Так коло замикається на тому самому, що з усією нещадністю висловлене Паскалем:

«... Попри свою неміч людина хоче бути щасливою; вона й не може не хотіти щасливою бути; але як їй такою бути? Щоб такою справді стати, вона мусіла б зробити себе безсмертною; але, не будучи спроможна це зробити, вона ухвалила собі про це не думати».

Андре Мальро цікавить нас як автор, який належить до тих, що на таку «ухвалу» не пристають і не відмовляються на всю глибину бачити трагічну умову людського існування. І який його висновок? — Людині не лишається іншого, як жити в своєму часі, в історії. Та це вже була б та сама тема з іншого боку, і тут доцільно поставити крапку.

III

На закінчення знову про зовсім конкретні речі без філософії: ще раз про переклади. Ніяково «відкривати» істину: що не від сьогодні, а сьогодні й поготів, кожна зріла європейська література має в собі певну кількість, яку важко й обрахувати, перекладів, що органічно входять у її склад. Одну частину їх становить більш-менш сталий фонд світової класики, переклади якої просто поновлюються, щоб повсякчасно задовольняти попит на них. Решта ж — це те, що появляється в перекладах поточних новин. Його так багато, що значна частина нотується хіба в каталогах книгарень, солідні ж журнали ледве встигають нотувати найістотніше, наявність чого вважається конечною в культурі. І переклади цих речей появляються відразу ж по тому, як вони з'явилися в оригіналі. До таких власне належать «Антимемуари» Мальро: вийшовши в 1967 році, вони 1968 були вже на всіх культурних мовах світу.

У нашій літературі, попри поодинокі випадки, які читачам підносяться не інакше, як виняткові досягнення, немає навіть хрестоматійної світової класики, а вже й поготів відсутні новини сучасної іноземної літератури. І ми пишемо це з почуттям гіркої свідомости, ба певности, що «Антимемуари» до українського читача не дійдуть. А шкода з браку таких книжок не лише в зменшенні кількості їх у читацькому обігу: література, що відгороджується муром від інших, однобока і кволла, наче рослина, якій у ґрунті бракує важливих поживних речовин. Бож коли чужа література фільмується і Сіменон дозволяється наче аж у необмеженій кількості, а

Мальро — ні, це означає, що в забороненій книжці є щось таке, про що й своїм письменникам заборонено писати, а читачам думати. І якби коштом бодай половини перекладів з Сіменона появился ще й Мальро, про нашу літературу можна було б мати багато ліпшу думку.

Пишучи це, я конкретно думаю про одне слово, вживання якого в західніх літературах не помічається, мабуть, тому, що тут не люблять голосних слів, зате в радянській його збаналізували до нудоти: це означення літератури як *люднознавства*. Не хитра річ догадатися, що про нього так багато говорять тому, що в радянській літературі воно далекі зовсім відсутнє. А на перекладі книжки Мальро ми саме тому й наполягали б, що вона дійсно наскрізь люднознавча, чи, за Піконом, Мальро передусім «пропонує нам образ людини». З цього погляду ми й намагалися її розглядати і дозволимо собі, порушуючи хід думки, повернутися ще раз до неї, щоб указати на ще одну її люднознавчу рису, яка, думається, була б особливо промовиста для радянської людини.

Мальро багато говорить про нещастя, зокрема про спричинене злом. Сходячи на проблему зла, Мальро корегує себе: це не проблема, а містерія. Мабуть, у розумінні іраціональності, непоясненості цього феномену. Бож справді, хоч наївний образ світу, за яким людство в історичному процесі безнастанно вдосконалюється, сьогодні вже не має визнаців, люди, однак, не перестають говорити про гуманізм, а тим часом можуть появлятися Гітлер і Сталін. А як припустити, що явище Сталіна пояснимо, то ще трудніше пояснити, щоб країною з сотнями мільйонів населення зло управляло й по його смерті.

У життєвому досвіді Мальро немає сталінських концентраційних таборів, і про них він нічого не пише, зате він добре знав гітлерівські, як не з власного досвіду, бо двічі йому пощастило з них утекти, то з досвіду друзів, що загинули в них чи вижили. І власне на концтабірному матеріалі він говорить про зло як містерію, стверджуючи, що воно в наш вік жорстокіше, по-своєму — «вдосконалене».

«... тортури, — каже він, — існують уже від століть... але чого не було — так це цього організованого приниження людини».

І ще:

«Убити всіх цих нещасних — скоріше чи не так скоро, — можна було б іншими засобами; цими ж методами досягалася інша мета, до якої раніше людство не доходило, бо раніше тортурами малося на меті витягнути зізнання, провчити політичних чи релігійних еретиків. Тут же найвищою метою було, щоб людина у своїх власних очах втратила людську подобу».

Хай тут мова про Дахав чи інші гітлерівські табори, але воно точнісінько відає й дух сталінських чи теперішніх мордовських, хібащо в них методи приниження людини ще більше витончені, бо вироблені на довготривалішому досвіді.

Хто нам не хотів би повірити, хой прочитає, мабуть, єдину людинознавчу книжку в історії радянської літератури останніх десятиліть — «Івана Денисовича» Солженіцина, що появилася випадково, завдяки примхливій удачі Хрущова (Твардовський надрукував Солженіцина за його особистим дозволом).

Читаючи Мальро, радянський читач справді знайшов би в нього багато людинознавчого, співставляючи з його думками свій власний досвід. І оце, мабуть, так лаконічно висловлене, було б співзвучне досвіді радянської людини: не зважаючи на тортури, «приниження не погасить гордості»... «Але гордість, яка виживе, гасить приниження».

Мальро не оптиміст і говорить це не як порожню фразу, а як сухий підсумок досвіду тих, що з концтаборів повернулися. Хай і це буде містерія, але людяність не можна вбити, і співставлення радянського досвіду з тим, що говорить Мальро, було б цікаве достеменно тими самими висновками: «гордість, яка виживе, гасить приниження». Бож знаємо гарних людей, які вижили по двадцять років у сталінських таборах і не втратили шляхетности душі. І тих, що зараз у таборах перебувають (Мороз, Чорновол і багато інших, кого ми перерахувати не зможемо).

І ще додамо: найлюдяніше, що за всю історію російської літератури було написано, довершила людина, яка перейшла концентраційні табори, — Солженіцин. І справді людинознавче. За це й заборонений «Раковий корпус» в СРСР. І за саме людинознавство (хай пробачить читач, що я стільки разів зловжив цим терміном) не допустили б до радянського читача Мальро, навіть якби в нього нічого образливого на адресу СРСР не було.

І ще спростуємо самі себе: помилка буде казати, що треба б щось одне видати коштом іншого (Мальро, як ми сказали, коштом Сіменона). При вільному виборі і його задоволенні місця вистачає на всіх, на кого є читацький попит. Кожний літературний твір є сам собі і нічийого місця не забирає. Коли ж комбінують видавати одне коштом іншого, тоді включається примус, і трапляється завжди так, що повноцінне поступається перед другорядним.

Відкритий лист до всіх, що зацікавлені українською культурою

Юрій Соловій

Черговий документ авторства Івана Дзюби про намагання радянського режиму ліквідаційним шляхом розв'язати українську справу («Сучасність», серпень 1968) відсвіжує несамоовиту візію нашої трагедії. Трагедії, що набирає для нас дедалі більше форм видовища. Щирість і жертвенність нашого суспільства не підлягає сумнівам, та треба собі сказати, що навіть найзворушливішим патосом не розв'яжеш справи. Ми не маємо дійових засобів, щоб врятувати український народ від фізичної загибки, нам тільки залишається вірити у відпорну силу його, стримуючи радикальніші удари ворога протестами і маніфестаціями у світі, в якому живемо і який, як здається, не байдужий до справедливості.

Однак для української справи, як такої, ми можемо значно більше зробити: ми можемо врятувати душу українського народу — його духові надбання. Культура — це душа народу, а розбудовою культурної сфери ми зміцнюємо його суть, підмуровуємо його існування.

Дозвольте мимохідь відмітити, що без розбудови власної культури, спорудження шкіл і церков стає — парадоксальним. Якщо не буде власної культури, — наголошую: живої культури, — чого тоді навчати в школах? Без власної ідеї і думки, що твориться в течії культурного процесу, яка жива віра буде в тих церквах? Спорудженням шкіл і церков, якщо вони не триматимуться на живій і творчій думці народу, нічого або дуже мало розв'язуємо.

Це широка тема, та на цьому місці ідеться про конкретну річ: або ми розуміємо значення творчості і будемо її підтримувати, або ми ще не дійшли до тієї стадії культурного розвитку, де проблематичне, творче мистецтво (поезія і взагалі література, образотворче мистецтво, музика, театр тощо) стає щоденною konieczністю.

Творчість — справа мистців; збереження створеного — обов'язок суспільства. Людина, що знає культурні здобутки інших народів, знає, що наші здобутки радше мінімальні, а тому ми мусимо з подвійною уважністю ставитись до них. Натомість у нас постійно пропадають неопубліковані рукописи поетів і письменників, а то й суцільні дорібки. Згадати хоч би легендарного мистця Бойчука, легендарного тому, що

факти його творчости пропали і тому значення цієї постаті розпливається в імлі; згадати факт, про який я недавно довідався, що з творчости художника Іллі Шульги пропало під час бомбардування Берліну понад 400 картин.

Та ці справи можна і треба налагодити, тому що наше життя без подивугідного культурного процесу щербатої копійки не варте, а також тому, що убити народ, який має великі культурні здобутки, — неможливо. Саме про цю справу нам тут найбільше йдеться — про врятування від загибелі українського народу. Тому приступімо до широкої культурної акції, плянованої не в дусі солом'яного вогню, а з упертістю, якої вимагає справа.

Припустімо, що кожний громадський осередок видасть щороку неопублікований досі твір українською мовою; припустімо, що ці осередки почнуть організувати власні збірки образотворчого мистецтва, які можуть колись доповнити музеї на Україні або навіть дати початок новим, яких у нас покищо обмаль.

Якимось способом треба б допомогти й іншим культурно-творчим ділянкам; та це справа, над якою слід окремо замислитися. Це, очевидно, не дасть нам за рік чи два велику літературу й імпазантну культуру, бо це справа десятиріч, а то й сторіч; проте цей чин міг би виправдати наше існування на еміграції, започатковуючи світлішу сторінку в історії нашої новітньої культури.

Територіальні нерівності в економічному розвитку Української РСР (I)

Олександр Рудницький

Проблема територіального економічного розвитку, яка широко обговорюється й є предметом окремої уваги державних органів у більшості індустріально розвинутих країн Заходу,* розглядається в Радянському Союзі в рамках діяння т. зв. «закону пляномірного пропорційного економічного розвитку». Цей «закон» треба розуміти як вимогу координації, в межах економічного пляну, міжгалузевого розвитку народного господарства та як вимогу вирівнювання рівнів економічного розвитку поодиноких районів країни. У радянській економічній літературі, як також і в розв'язуванні практичних питань економічного плянування, підкреслюється радше перший аспект «закону», тобто координація міжгалузевого розвитку народного господарства. Другому аспектові цього «закону», тобто пляномірному пропорційному економічному розвитку країн в територіальному розрізі, присвячується вже далеко менше уваги. Якщо йдеться про економічну літературу, можна припускати, що радянські економісти не поспішають глибше досліджувати питання рівнів економічного розвитку поодиноких районів, щоб не виявити надто яскравих розбіжностей між теорією і практикою радянського плянування, стихійности територіального економічного розвитку, нераціонального використання економічних ресурсів країни та економічно-політичної дискримінації неросійських республік. Журнальні статті чи монографічні дослідження економічного розвитку окремих районів Радянського Союзу є рідкісною появою в радянській економічній літературі. Те, що появляється, має здебільша пропагандистський характер, без «нових висновків, узагальнень і рекомендацій, які мають серйозне теоретичне і практичне значення» (з постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» від 22 серпня 1967). До такого роду «наукових» праць можна зарахувати монографічне дослідження про соціалістичну індустріалізацію західніх областей України Г.

* Наприклад, Канадська економічна рада, дорадчий орган канадського федерального уряду, вважає проблему територіального економічного розвитку одним з найважливіших об'єктів канадської економічної політики.

І. Ковальчака,* видане на «українском языкє», за постановою вченої ради Інституту суспільних наук, Львівського державного університету ім. Івана Франка.

Тому що економічний розвиток країни, який є супутником процесу індустріалізації, віддзеркалюється передусім у зростанні її національного доходу, у структурних змінах цього доходу та у його розподілі, можна було сподіватися, що автор «Розвитку» найбільше своєї уваги присвятить цьому найкращому й найбільш переконливому показникові економічного зростання і таким чином обґрунтує своє твердження про «здійснення справжнього стрибка (західних областей України — О. Р.) від напівколоніальної економіки до прогресу й розквіту продуктивних сил» (стор. 4). Тим більше, що методологія обчислення національного доходу в Радянському Союзі, розроблена ще в двадцятих роках, була значною мірою вдосконалена за останнє десятиріччя, головне після ліквідації «культу» того, що довгі роки був найвищим «авторитетом» радянської економічної науки. Також значною мірою покращали обсяг і якість статистичної інформації про економіку Радянського Союзу й України, яка появляється в статистичних щорічниках за останні роки. Можна тільки шкодувати, що замість узагальнюючої студії, побудованої на статистичних даних про національний дохід, його розподіл та зміни в його структурі, які присутньо насвітлили б процес індустріалізації й показали б досягнутий рівень економічного розвитку західних областей України, читач одержав неув'язану вибірку статей про поодинокі галузі промисловости Західної України, без числових даних про вартість їх продукції, кількість робітників і службовців, основні фонди та капіталовкладення і про частку створюваного ними національного доходу. Подані в монографії факти й числа ще ніяк не дають підстави для узагальнюючого твердження автора про «здійснення справжнього стрибка».

Не зважаючи на це, монографію треба вітати як першу спробу порушити питання територіяльного розвитку України, а зокрема західних областей. Це питання незвичайно важливе тому, що не тільки західні області але й т. зв. Південно-західний економічний район України в цілому, не зважаючи на пройдені 50 років радянської влади, являє собою один з найбільш відсталих районів Радянського Союзу. Територіяльні нерівності економічного розвитку України, що їх радянська влада успадкувала від російської імперії, лишаються без змін такими, якими вони були 50 років тому. Ці нерівності все більше й більше поглиблюються наслідком радянської політики капіталовкладень, яка йде врозріз з проголошеною засадою плянорності й пропорційности економічного розвитку та вирівнювання територіяльних нерівностей. Результат — багатші економічні райони Радянського Союзу стають ще багатшими, бідніші ще біднішими. До такого висновку можна прий-

* Г. І. Ковальчак, Розвиток промисловости в західних областях України за 20 років. Наукова думка, Київ, 1965.

ти, досліджуючи, на основі приступних статистичних матеріалів, рівні економічного розвитку окремих районів Радянського Союзу, а зокрема західних областей України. У світлі дійсних фактів, які підтвержені даними з радянських статистичних щорічників, ентузіастичне запевнення автора «Розвитку» що «протягом неповних 20 років радянської влади західні області перетворилися в індустріально-колгоспний район України, який наближався до рівня східних областей України і всього Радянського Союзу» (стор. 5), є нічим не обґрунтованою фантазією. Бо вистачить тільки навести дані про кількість населення, охопленого народним господарством у західних областях за 1950 і 1958 роки, щоб побачити, що західні області зовсім не «наближалися», а радше віддалялися від економічного рівня України в цілому. Відповідні дані наведені в Таблиці 1 нижче.

Таблиця 1

Середньосписочна чисельність
робітників і службовців* по
економічних районах УРСР (без колгоспів)
(у тисячах)

	1950	1958	1958 у %/о до 1950	Середньорічний приріст у %/о
УРСР	6,926	9,489	137	4,6
Донецько-Придніпровський	3,771	5,185	137	4,6
Південний	862	1,256	145	5,6
Південно-західний	2,293	3,048	132	4,0
Західні області	1,092	1,225	112	1,5

Джерело: «Радянська Україна в цифрах», Київ, 1960, стор. 242.

Наведені дані показують незаперечно, що темпи зростання зайнятості в народному господарстві (без колгоспів) у західних областях 1950—58 були втриє нижчі, ніж у середньому по УРСР та в Донецько-Придніпровському і більш ніж у два з половиною рази нижчі, ніж у Південно-західному районі. Середньорічний приріст зайнятості у відсотках для цих районів був відповідно: Донецько-Придніпровський — 4,6%, Південно-західний в цілому — 4,0%, західні області — 1,5%. Низькі темпи зростання зайнятості в західних областях були причиною того, що питома вага працівників і службовців західних областей у загальній кількості населення України, охопленого народним господарством (без колгоспів),

* Тут включені також працівники і службовці охорони здоров'я, освіти й апарату органів державного та господарського управління (коло 20% загального числа).

обнизилася з 15,9% у 1950 до 12,9% в 1958 році, як це видно з поданих у *Таблиці 1* чисел. Щобільше, коли взяти до уваги, що за 1950—58 роки один тільки природний приріст у західних областях давав річно в середньому 70—80 тисяч додаткового населення, чи можна вважати задовільним процес індустріалізації, який за той час створював у середньому тільки 16 тисяч нових місць праці в народному господарстві (без колгоспів), всього 133 тисячі за період від 1950 до 1958? Такі темпи індустріалізації навряд чи багато могли спричинитися до розв'язання питання прихованого безробіття або т. зв. невикористаних трудових резерв у колгоспному секторі народного господарства західних областей та піднесення життєвого рівня населення в цілому. Чи можна тоді погодитися з Ковальчаком щодо «величі перетворень, які відбулися в економіці західних областей України за роки радянської влади» (стор. 7), і «наближування» економічного рівня західних областей до рівня східних областей України?

*

Для з'ясування характеристики й оцінки економічного стану країни в цілому чи поодиноких її районів потрібна певна методологія або взаємоув'язана система показників, що їх можна було б порівнювати з такими ж показниками в інших країнах чи в цій самій країні за різних періодів. Найкращими і найбільш переконливими показниками стану народного господарства є національний дохід, його структура та його розподіл: на фонд особистого й суспільного споживання та на фонд нагромадження, тобто капіталовкладення.

Статистичні дані про національний дохід та його структуру в розрізі економічних районів і областей СРСР не публікуються Центральним статистичним управлінням СРСР. Можливо, тому, що такі дані викликали б сумніви щодо діяння «закону» пляномірного пропорційного економічного розвитку в Радянському Союзі, виявляючи надто різніці поміж поодинокими районами й областями. Не зважаючи на це, існують можливості посереднім шляхом накреслити узагальнений образ і дати порівняльну оцінку рівня економічного розвитку поодиноких районів СРСР, користуючися приступними даними про розподіл населення на міське й сільське, кількість трудівників, зайнятих у народному господарстві по галузях виробництва, про роздрібний товарообіг та заощадження, про державний бюджет, основні фонди і про капіталовкладення та їх структуру. З приступних нам показників, що стосуються економічних районів Радянського Союзу, найважливіші такі три: розподіл населення на міське й сільське та його зайнятість у народному господарстві, які приблизно накреслюють досягнутий рівень економічного розвитку: обсяг роздрібного товарообороту, який виявляє рівень доходів населення; розподіл капіталовкладень, який вказує

на першопричини територіяльних різниць в економічному розвитку. Базуючися на цих показниках, спробуємо тепер дати хоч би й приблизну оцінку територіяльного економічного розвитку України, а зокрема її західних областей.

РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ НА МІСЬКЕ Й СІЛЬСЬКЕ І ЗАЙНЯТІСТЬ У НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

У контексті новочасної історії можна сказати, що революційні зміни в технології виробництва, а зокрема в технології сільсько-господарського виробництва, викликали масову міграцію з сіл до міст, крутий зріст продуктивних сил суспільності і загальне підвищення життєвого рівня населення. Завдяки покращенню метод сільсько-господарського виробництва, механізації та застосуванню заміників сільсько-господарської сировини все менше й менше потрібно трудівників, щоб забезпечити населення всієї країни потрібними продуктами харчування. Вивільнені з сільсько-господарського сектора трудові ресурси включаються в промислове виробництво та інші не сільсько-господарські сектори народного господарства, помітно збільшуючи загальний обсяг суспільного продукту та національного доходу.

Процес індустріалізації і викликане ним переміщення населення з села до міста приводять до швидкого зростання продуктивних сил суспільства. Коли сільсько-господарське виробництво в основному обмежене 4—5-місячним циклом, таких обмежень немає в інших секторах народного господарства — у промислі, будівництві, транспорті й зв'язку і в секторі послуг, де переважають можливості круглорічного виробництва. Тимто промисловий виробник багато більш продуктивний, ніж його сільсько-господарський партнер, його річний дохід значно вищий. У процесі індустріалізації питома вага національного доходу, створювана в сільському господарстві, меншає на користь тієї частини, яка створюється в нових секторах народного господарства, передусім у промисловості. Тому що промислове виробництво зосереджене переважно в містах, розподіл населення на міське й сільське є одним з важливих показників досягнутого рівня індустріалізації та структури народного господарства. У загальному можна сказати, що розвинутість продуктивних сил країни обернено пропорційна до кількості сільського населення. Чим більш розвинуте народне господарство країни, тим менш її населення зайнято в сільсько-господарському виробництві.

При відсутності даних про структуру населення, зайнятого в народному господарстві СРСР у територіяльному розрізі, дані про розподіл населення на міське й сільське можуть до деякої міри послужити для визначення досягнутого рівня індустріалізації країни в цілому, її поодиноких респуб-

лік, економічних районів та областей зокрема, а також для оцінки діяння «закону» пляномірного пропорційного економічного розвитку в територіальному розрізі. Нижче подаємо для порівняння дані про розподіл населення на міське й сільське в 1959 і 1965 роках, по СРСР, РРФСР, УРСР, в її економічних районах, зокрема в західних областях.

Базуючися на наведених у Таблиці 2 даних та приймаючи розподіл населення на міське й сільське як показник досягнутого рівня економічного розвитку, можна прийти до таких висновків:

Поперше, рівень економічного розвитку України в цілому відстає від середнього по Радянському Союзу, а ще більше від рівня, досягнутого в Росії (РРФСР), не зважаючи на те, що умови для індустріалізації там були менш сприятливі, ніж на Україні, якщо взяти до уваги концентрацію населення по містах, шляхи сполучення і наявність засобів транспорту та зв'язку. Сучасна РРФСР охоплює території азійського континенту, які до приходу радянської влади вважались економічно найбільш відсталими районами росій-

Таблиця 2

Розподіл населення на міське й сільське в СРСР, РРФСР і УРСР та її економічних районах на 1 січня 1959 і 1965 років.

	1959			1965		
	Всього насел. (тисяч)	Міського %/о/о	Сільського %/о/о	Всього насел. (тисяч)	Міського %/о/о	Сільського %/о/о
СРСР	208,827	48	52	229,198	53	47
РРФСР	117,534	52	48	125,768	58	42
УРСР	41,869	46	54	45,100	51	49
Донецько-Придніпровський	17,766	63	37	19,295	69	31
Південний	5,066	48	52	5,722	53	47
Південно-західний	19,037	28	72	20,083	34	66
Західні області	7,799	27	73	8,481	31	69

Джерело: «Народне господарство Української РСР в 1964 році», стор. 11.

«Радянська Україна в цифрах», Київ, 1960, стор. 10, 300 і 301.

«Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 11 і 13.

ської імперії, і тому економічний розвиток цих територій відбувався в умовах більшого напруження людських та матеріальних ресурсів і вимагав порівняно більше капіталовкладень, ніж на Україні, головне в такі сектори, як будівництво нових шляхів сполучення, житлобудівництво, кому-

нальні й соціальні послуги тощо. Якщо порівняти Україну тільки з європейською частиною Росії, різниця в досягнутому рівні економічного розвитку була б ще більш разюча.

Подруге, не зважаючи на те, що «в умовах соціалізму виникає можливість пляномірного розвитку соціалістичної економіки і пляномірний пропорціональний розвиток народного господарства є специфічним економічним законом соціалістичного суспільства», після п'ятдесяти років «плянового» господарства міжрайонні різниці в економічному розвитку України продовжують існувати так, як це було до приходу радянської влади. Із трьох економічних районів України найменш економічно розвинутий Південно-західний район, де живе майже 45% всього населення республіки — понад 20 млн осіб у 1965 році. Якщо з цього району вилучити місто Київ, столицю України й один з її важливих індустріальних центрів, де, наприклад, тільки в 1964 році було зосереджено 51,2% (так!) всього інженерного персоналу Південно-західного району,* економічна відсталість цього району стане ще більш разюча. Із наведених порівнянь видно також, що західні області набагато відстають в економічному розвитку від рівня, досягнутого Україною в цілому, відповідно міського населення в 1965 році — 31% всього населення в західних областях і 51% в середньому по Україні. На повну відсутність планування, спрямованого на вирівнювання територіальних різниць, показує факт, що в період 1959—65 років переміщення населення з села до міста, яке зумовлюється процесом індустріалізації, відбувалося тим швидше, чим більш розвинутий район. Іншими словами, при відсутності плянового перерозподілу капіталовкладень на користь менше розвинутих районів розвинуті райони розвивалися швидшими темпами, ніж відсталі. Відношення міського до сільського населення змінилося на користь міського, наприклад, у Донецько-Придніпровському районі на 6% (в середньому по Україні на 5%), а в західних областях, найбільш відсталому районі України, тільки на 4%. При таких темпах урбанізації (а тим самим й індустріалізації) навряд чи можна говорити про вирівнювання економічного рівня західних областей з східними областями.

Потрете, дані про розміщення населення в СРСР є також важливим джерелом для виявлення розмірів прихованого безробіття або т. зв. «невикористаних трудових резерв». Загально відомо, що переважаюча більшість сільського населення зайнята в сільсько-господарському виробництві, яке по своїй природі є сезонним заняттям. Наслідком цього сільсько-господарські працівники приречені на примусову бездіяльність велику частину року. Обсяг цього прихованого безробіття залежить від рівня економічного розвитку даного

* «Народне господарство Української РСР в 1964 р.», стор.

району. Чим менше розвинутий район, тим більше в ньому «невикористаних трудових резерв». Таким районом на Україні є Південно-західний район, а зокрема західні області, де переважаюча більшість населення (69%) проживає на селі. Цю взаємозалежність між розподілом населення на міське й сільське і його зайнятістю в народному господарстві посередньо підтверджують дані про «невикористані трудові резерви» голови плянової комісії Південно-західного економічного району В. Валуєва. За його розрахунками, в 1965 р. в Південно-західному районі тільки 81,5% трудових ресурсів, а в 1958 тільки 69% були охоплені суспільним виробництвом,* яке включає державний, колгоспний і приватний (присадибні господарства колгоспників) сектори. Згідно з його прогнозом, питома вага трудових ресурсів, зайнятих у суспільному виробництві, буде зростати, але «і на кінець поточної п'ятирічки в Південно-західному районі буде вища питома вага працездатного населення, не зайнятого в суспільному виробництві, ніж у середньому по УРСР».** Посилаючися на дані про розподіл населення й темпи його переміщення з села до міста в західних областях (*Таблиця 2*), можемо чекати, що питома вага трудових ресурсів, зайнятих у суспільному виробництві, там не тільки зостанеться порівняно найнижчою в республіці, але буде збільшуватися в абсолютній кількості, якщо не буде застосовано радикальних змін у політиці капіталовкладень на користь цього найбільш економічно відсталого району України.

Наші висновки про взаємозв'язок між структурою населення і досягнутим рівнем економічного розвитку окремих районів можна проілюструвати даними про середньорічну чисельність робітників і службовців у народному господарстві (без колгоспів), які зібрані в *Таблиці 3*.

Дані в *Таблиці 3* до великої міри підтверджують наше попереднє припущення про взаємопов'язаність між розміщенням населення в районі і рівнем економічного розвитку району. Наведені порівняння питокої ваги міського населення та зайнятості в народному господарстві (без колгоспів) якнайкраще вказують на взаємозалежність між цими двома змінними величинами й при цьому виявляють існуючі нерівності в рівні економічного розвитку поодиноких економічних районів. Чисельність міського населення й зайнятість у народному господарстві стоять у прямому відношенні: чим більша питома вага міського населення в даному районі, тим більша порівняно зайнятість його в народному господарстві.

Якщо йдеться про зайнятість по УРСР в цілому, питома вага працівників народного господарства в загальній кількості населення була в 1959 році 22,9% на 3,2% нижча

* В. Валуєв, Проблеми розвитку Південно-західного економічного району СРСР, «Економіка Радянської України», серпень 1967, стор. 88.

** Там таки, стор. 89.

середньої по СРСР і на 6,9% нижча середньої по РРФСР. Не зважаючи на факт, що ситуація в зайнятості в народному господарстві населення України набагато покращала з 1958 року й досягнула в 1964 році 28,1% всього населення, темпи економічного розвитку республіки відставали (якщо мова про створення нових місць праці) від середніх по СРСР, а ще більше від середніх по РРФСР. Так, середньорічна зайнятість у народному господарстві по СРСР в 1964 році досягла 31,2%, а в РРФСР аж 36,2% всього населення, тоді як на Україні тільки 28,1% всього населення в 1964 році було охоплено народним господарством (без колгоспів).

Таблиця 3

Міське населення й зайнятість у народному господарстві по економічних районах СРСР і в цілому за 1958 і 1964 роки

	1958			1964		
	Міське насе-лення (у %/о/о)	Зайнятих у нар. гост. (тисяч)	У %/о/о до всього насе-лення	Міське насе-лення (у %/о/о)	Зайнятих у нар. гост. (тисяч)	У %/о/о до всього насе-лення
СРСР	48	54,605	26,1	53	73,258	31,9
РРФСР	52	35,080	29,8	58	45,543	36,2
УРСР	46	9,489	22,9	51	12,687	28,1
Донецько-Придніпр.	63	5,185	29,1	69	н.п.	н.п.
Південний	48	1,256	24,8	53	н.п.	н.п.
Південно-зах.	28	3,048	16,0	34	н.п.	н.п.
Зах. обл.	27	1,225	15,8	31	н.п.	н.п.

Джерело: «Радянська Україна в цифрах», Київ, 1960, стор. 10 і 242.

«Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 549.

Як можна було чекати, з уваги на низьку питому вагу міського населення (тільки 28%), зайнятість у Південно-західному районі, а зокрема в західних областях, у 1958 році далеко відставала від середньої по республіці, була вдвоє нижча, ніж у Донецько-Придніпровському, і більш ніж у півтора рази нижча, ніж у Південному районі. На жаль, не маємо відповідних даних по економічних районах України на 1964 рік, але, беручи до уваги обсяг здійснених у них за період від 1958 до 1964 року капітальних вкладень (про що буде мова далі — в окремому розділі), можемо припускати, що міжрайонні різниці в зайнятості населення в найкращому випадку залишилися ті самі, хоч не виключене, що вони могли й поглибитися.

Різниці в зайнятості населення в народному господарстві важливі для порівняння й оцінки досягнутого рівня еко-

номічного розвитку окремих районів СРСР. Якщо, наприклад, взяти зайнятість у народному господарстві (без колгоспів) РРФСР — 36,2% всього населення в 1964 році, як порівняльний стандарт економічного розвитку, зразу видно, наскільки УРСР, де відповідно зайнятість досягає тільки 28,1% всього населення, відстає у цьому відношенні від РРФСР. Щоб вирівняти економічні рівні РРФСР і УРСР, треба на 3,64 мільйона (8,1% всього населення в 1964 році) більше нових місць праці в неколгоспних секторах народного господарства або стільки, скільки їх було створено за період від 1958 до 1964 року. Щоб вирівняти рівні економічного розвитку західних областей та УРСР в середньому (питома вага зайнятості населення в народному господарстві в 1958 році, відповідно — в західних областях 15,8%, в середньому по УРСР 22,9%), треба було в 1958 році на 553 тисяч (7,1% загальної кількості населення) більше місць праці в неколгоспних секторах народного господарства. Якщо в період від 1950 до 1958 року в народному господарстві (без колгоспів) було створено в середньому тільки 16 тисяч таких місць річно, виходить, що при незмінних умовах треба було б чекати аж 30 років, щоб західні області досягнули рівня економічного розвитку середнього по УРСР у... 1958 році. Як видно, не зважаючи на залевнення Ковальчака, шанси вирівняти рівень економічного розвитку західних областей із середнім по УРСР такі слабкі, як і шанси СРСР в цілому досягнути вищого життєвого рівня населення, ніж у США за двадцять років, згідно з програмою Комуністичної партії СРСР, прийнятою на її 22 з'їзді в 1961 році.

Відставання України в зайнятості населення в народному господарстві є наслідком порівняно повільніших темпів індустріалізації та урбанізації, які були зумовлені недостатнім обсягом капітальних вкладень і їх спрямуванням у важку промисловість, яка характеристична високою капіталомісткістю, замість у трудомістку легку промисловість. Продуктивні ресурси України не мали змоги розвинутися навіть до рівня, що його було досягнуто в середньому по СРСР, не говорячи вже про РРФСР. Тим і пояснюється наявність порівняно більшої кількості «невикористаних трудових резерв», або прихованого безробіття на Україні, ніж у середньому по СРСР. Тому що переважаюча більшість «невикористаних трудових резерв» знаходиться в колгоспному секторі народного господарства, перейдемо до обговорення організаційних форм сільського господарства в Радянському Союзі, щоб зрозуміти, яким способом радянська влада здійснює контроль над трудовими ресурсами країни та адміністративними засобами «розв'язує» питання масового, за стандартом індустріалізованих країн Заходу, безробіття.

ДЕРЖАВНИЙ І КООПЕРАТИВНИЙ СЕКТОРИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Для нашої аналізи рівнів економічного розвитку окремих районів СРСР важливим є не тільки розподіл населення на міське й сільське та його зайнятість у народному господарстві. Дальшим важливим аспектом нашої аналізи є факт існування в сільсько-господарському секторі СРСР двох форм організації виробництва — державних (радгоспи) і кооперативних (колгоспи) господарств. Різниця в рівні економічної розвинутої радгоспів і колгоспів, різниця в фондо- та енергоозброєності, умовах і продуктивності праці радгоспних і колгоспних працівників такі, що перевага однієї чи другої форми організації сільсько-господарського виробництва є вирішальною для виявлення рівня економічного розвитку для даного району в цілому.

Радгосп є державним підприємством, що в ньому, як і в промисловому підприємстві, робітники й службовці оплачуються сталими місячними платнями без огляду на результати господарювання, недобори покриваються з державного бюджету, тобто за рахунок інших секторів народного господарства, а основні фонди фінансуються безповоротними асигнуваннями держави, тобто знову за рахунок інших секторів народного господарства. Завдяки порівняно високій енерго- і фондоозброєності продуктивність радгоспних робітників значно вища, кращі умови їх праці й вищі річні доходи.

Економічні умови виробництва в колгоспах на значно нижчому рівні. Перш за все члени колгоспів оплачуються відповідно до результатів праці в громадському господарстві, точніше кажучи, лишком прибутків, який зостається до послуг колгоспові після сплати державного податку, відтягнень на т. зв. «неподільні фонди», які є відповідником радгоспних основних фондів, відтягнень на резерви, страхування, культурне будівництво, соціальні послуги тощо. Наслідком такої вкороченої системи самооплачування рівень особистих доходів членів колгоспів у загальному нижчий рівня заробітних платень радгоспних працівників, умови їхньої праці важчі через загально нижчий рівень фондоозброєності, коливання в оплаті їх праці значні з-за різниць в родючості землі й кліматичних змін. Відмінності у фінансуванні основних та оборотних фондів радгоспів (державний бюджет) і колгоспів (власні засоби) і дискримінаційна політика поставок та цін на сільсько-господарські продукти радянської влади по відношенню до колгоспів значною мірою гальмують їх економічний розвиток. Колгоспи зобов'язані постачати сільсько-господарські продукти в кількості й по цінах, які держава встановлює самовільно, адміністративним порядком, не беручи на себе жодних зобов'язань, якщо йдеться про забезпечення колгоспних працівників гарантованим мінімумом прожитку принаймні у висоті заробітної платні радгоспних працівників.

Наслідком цієї політики, що продовжується вже майже сорок років, колгоспні господарства знаходяться в свого роду зачарованому колі: їх доходи порівняно низькі тому, що низький рівень їх фондоозброєності, а низький рівень їх фондоозброєності тому, що в них низькі доходи.

Не тільки економічна, але й соціальна політика радянської влади виявляє різючу дискримінацію колгоспного селянства. Через сезонність виробництва зернових, які є головним продуктом колгоспного господарства, більшість колгоспних працівників приречені на бездіяльність протягом великої частини року. Тому, як відомо, головна маса т. зв. «невикористаних трудових ресурсів» знаходиться в колгоспному селі. Щоб держати контроль над цим прихованим, частковим і повним безробіттям, радянська влада широко застосовує систему горезвісної «прописки», яка унеможливило колгоспним селянам самовільно переміщуватися до міста в пошуках за працю в упривілейованому державному секторі народного господарства. Така свобода переміщення, що її «символом» є радянський внутрішній паспорт, забезпечується і по впадоби використовується мешканцями міст та працівниками державного сектора народного господарства. Для радянської влади колгоспне село є свого роду *limbo*^{*}, що з нього в міру потреби, тобто в міру поширення процесу індустріалізації та створювання нових місць праці в державному секторі народного господарства, можна черпати трудові ресурси. Чим інтенсивніший процес індустріалізації, тобто чим більший обсяг капіталовкладень у народне господарство, тим більше число «щасливців» може покинути «*limbo*» і перейти в клясу упривілейованого міського населення, яке у переважаючій більшості зайняте в державному секторі народного господарства.

Тому що питома вага трудових ресурсів, зайнятих у сільському господарстві СРСР, досягає 30%, а на Україні 40% усіх трудових ресурсів, охоплених суспільним виробництвом, дані про розміщення радгоспів і колгоспів по окремих районах країни, як також дані про фондоозброєність радгоспних і колгоспних робітників, являються важливим джерелом інформації для нашої аналізи територіяльних різниць економічного розвитку СРСР. Ці дані зібрані в *Таблиці 4*.

Багато декому може видатися незрозумілим факт, що, як це видно з *Таблиці 4*, на 22 млн сільського населення України в 1964 році тільки не цілих 7 млн осіб (працівники радгоспів і колгоспів взяті разом) були зайняті в сільськогосподарському виробництві. Справа в тому, що коли у випадку радгоспних працівників (всього 859 тисяч осіб) ідеться про фізичних осіб, зайнятих і оплачуваних сталою платнею

* За Подвезьком (Англо-український словник) *limbo* передається в українській мові як — чистилище, в'язниця, склад мотлоху, забуття.

круглий рік, дані про колгоспних працівників (всього 5 992 тисяч осіб) є тільки умовною величиною. Тут не йдеться про колгоспників як фізичних осіб, а радше про «умовних» працівників. Подана їх кількість є середньорічною чисельністю дійсно зайнятих у колгоспному господарстві працівників. Це сума кожномісячних середніх зайнятостей, зібрана за цілий рік і поділена на дванадцять (місяців). У літні місяці, головне

Таблиця 4

Сільське населення, чисельність і фондоозброєність працівників, зайнятих у радгоспах і колгоспах по СРСР, РРФСР та УРСР на 1964 рік

	Всього сільського населення (тисяч)	Працівників (у тисячах)		Основні фонди на 1 працівника в крб.	
		Радгоспи	Колгоспи	Радгоспи	Колгоспи
СРСР	107,525	8,071	19,001	2,459	1,673
РРФСР	52,209	4,615	7,751	2,374	1,779
УРСР	22,007	859	5,992	3,409	1,383
Донецько- Придніпр.	6,062	383	1,859	3,377	1,939
Південний	2,665	265	700	3,773	1,950
Південно- західний	13,280	210	3,433	2,543	1,258
Зах. обл.	5,777	44	1,310	2,636	1,092

Джерело: «Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 11, 420, 550, 260 і 402.

«Народне господарство Української РСР в 1964 р.», стор. 11, 361, 362, 354 і 340.

в час збирання урожаю, можливо, й усе населення колгоспів, через недостатній рівень механізації польових робіт, повністю зайняте в громадському господарстві. Але тому що в менш напружені, головне зимові місяці кількість дійсно зайнятих у громадському господарстві працівників та інтенсивність їх праці різко обнижується, середньорічна чисельність колгоспних працівників, охоплених статистикою (або т. зв. «середньорічних» працівників) майже на половину менша від фактичної кількості працездатних, але не зайнятих осіб. За нашими розрахунками, які базуються на відношенні кількості міського населення до тієї його частини, яка охоплена суспільним виробництвом, працездатних колгоспників, як фізичних осіб, на Україні було в 1964 році близько 12 млн осіб, тобто удвоє більше, ніж «середньорічних» колгоспних працівників, які були занесені у статистичний щорічник. Як видно, радянська статистика не надто зацікавлена в поодиноких мешканцях *limbo* і тільки ті члени колгоспів, що протягом року відпрацювали певну кількість трудоднів у громадському господарстві, взяті на облік, і то як «умовні» пра-

цівники. Для обліку річних особистих доходів населення радянська статистика користується категорією знеосібленого «колгоспного двору». Згідно з даними за 1964 рік, на Україні було 5 274 тисяч колгоспних дворів; виходить, що при загальній кількості 5 992 тисяч робітників один колгоспний двір постачав для громадського господарства 1,1 «середньорічного» працівника, тоді як, згідно з нашими розрахунками, на один колгоспний двір припадало в середньому 2,2 працездатних, але не зайнятих повністю працівників. У результаті це дало тільки в 1964 році коло 5 млн «умовних» безробітних у колгоспному секторі народного господарства України, або 27% усіх трудових ресурсів республіки. Наявність такої масової недозайнятості (соціалістична «резервна армія безробітних»? — О. Р.) примусила радянську владу погодитися на існування, побіч громадського, і приватного сектора сільсько-господарського виробництва у вигляді т. зв. «присадибних господарств колгоспників». Цей сектор ще й сьогодні посідає значне місце, якщо йдеться про постачання населення м'ясом і яйцями (40 до 60% всієї продукції). Очевидно, питома вага приватного сектора в сільському господарстві тим більша, чим порівняно більше в даному районі колгоспного населення. Не маючи змоги легально «руйнуватися», покидати колгосп і шукати праці в державному секторі народного господарства в наслідок репресійної системи «прописки», недозайняті колгоспні селяни примушені працювати в малопродуктивних присадибних господарствах, щоб доповнити свої мізерні заробітки з громадського господарства колгоспу. Можна тільки дивуватися, що радянська влада, дозволивши існувати приватному секторові в сільському господарстві, не догадається увести й узаконити приватне підприємство в секторі послуг, головне таких послуг, які не піддаються суцільній механізації чи автоматизації. Приватний сектор у послугах злагіднив би до деякої міри пекучу проблему «невикористаних трудових резерв», з одного боку, і допоміг би розвинути та поліпшити рівень послуг у Радянському Союзі — з другого. Парадокс допущення приватного сектора в сільському господарстві й рівночасна заборона такого сектора в промислі послуг, при наявності масового явища прихованого безробіття, можна пояснити хіба тільки лицемірністю радянського ідеологічного й партійного керівництва.

Наведені в Таблиці 4 дані показують, що по Україні в 1964 році тільки 11% усіх сільсько-господарських працівників користувалися привілеями радгоспної, тобто державної системи організації сільсько-господарського виробництва. Переважна їх кількість — аж 89% — була охоплена системою колгоспного *limbo*, без забезпеченого прожиткового мінімуму, без вигід організованих та оплачуваних державою соціальних послуг і без права самовільно покинути колгосп та шукати кращих умов праці в несільсько-господарських секторах народного господарства або вимагати від держави допомоги під

час безробіття. Промовисті з цього погляду відповідні дані для СРСР і РРФСР. Так, по СРСР в середньому з усього числа сільсько-господарських працівників у 1964 році 29% були зайняті в радгоспному господарстві, а відповідно по РРФСР аж 37% усього числа зайнятих у сільському господарстві. Значна перевага колгоспної системи в сільському господарстві України в порівнянні до СРСР в цілому, а до РРФСР зокрема, вказує на дискримінаційну політику супроти сільського населення України. Ще сьогодні переважна більшість сільського населення України приречена животити як громадяни другого розряду і бути експлуатованою як джерело постачання державі дешевих сільсько-господарських продуктів. Ця дискримінація торкається зокрема Південно-західного району України, де 95% усіх сільсько-господарських працівників були охоплені колгоспною системою господарювання, у західних областях їх було аж 97%. У Донецько-Придніпровському та Південному районах розподіл сільсько-господарських працівників був більш сприятливий, відповідно — в Донецько-Придніпровському 83%, а в Південному тільки 72% усіх сільсько-господарських працівників були охоплені колгоспною системою.

Дані про розміщення радгоспів та колгоспів і дослідження природи та умов їх економічної діяльності є важливим джерелом інформації для виявлення досягнутого рівня економічного розвитку в цілому окремих районів СРСР. Вже тепер, посилаючися тільки на дані про структуру зайнятості населення в народному господарстві, можна сказати, що в районах, де переважають сільське господарство та колгоспна система виробництва, досягнутий рівень економічного розвитку нижчий, ніж там, де переважають несільсько-господарські сектори народного господарства, а в сільському господарстві більша питома вага радгоспної системи виробництва. Це узагальнене ствердження ілюстроване як не можна краще (якщо йдеться про сільське господарство) даними про фондозброєність сільсько-господарських працівників, а тим самим і їх продуктивність, які ми навели в *Таблиці 4*. Тут спостерігається майже закономірна взаємозалежність між кількістю основних фондів на одного сільсько-господарського працівника і загальним рівнем економічної розвинутості району в цілому. Чим більше економічно розвинутий район у цілому, тобто чим порівняно більша кількість його трудових ресурсів занята в несільсько-господарських секторах народного господарства й чим більша питома вага радгоспів у його сільсько-господарському виробництві, тим вищий рівень розвитку, продуктивності його сільсько-господарського сектора (Донецько-Придніпровський і Південний райони на Україні). Чим менше розвинутий район, тобто чим менша кількість його трудових ресурсів занята в несільсько-господарських секторах народного господарства і чим менша питома вага радгоспів у його сільсько-господарському виробництві, тим нижчий рівень розвитку, тобто продуктивності його сільсько-

господарського сектора (Південно-західній район у цілому, а західні його області зокрема). Щобільше, тому що тягар фінансування основних фондів з власних засобів стоїть на перешкоді колгоспам Південно-західнього району «підтягатися» до рівня радгоспів, де на одного сільсько-господарського працівника припадало в 1964 році вдвоє більше основних фондів, відповідно — 2 543 крб. в радгоспах і 1 258 крб. у колгоспах, з одного боку, а до рівня колгоспів Донецько-Придніпровського й Південного районів, де на одного сільсько-господарського працівника припадало в 1964 році майже на 60% більше основних фондів, відповідно — 1 950 крб. в Південному і 1 939 крб. в Донецько-Придніпровському районах, а тільки 1 258 крб. у Південно-західньому районі, з другого боку. Тому, що темпи індустріялізації Південно-західнього району набагато повільніші, ніж у Донецько-Придніпровському та Південному районах, можна передбачати, що різниці в рівні економічного розвитку згаданих районів у цілому будуть поглиблюватися, якщо не буде проведена радикальна зміна в політиці капіталовкладень на користь Південно-західнього району.

Закінчення в наступному числі

Роздуми на схилі життя

Л. Васильківський

Дивлюсь на пройдену дорогу,
І гнів, і жаль мене пече...
Але у нашу перемогу
Усе я вірю гаряче...

О. Олесь

Життя людини ділиться на дві епохи: першу переживаємо в майбутньому, а другу в минулому. До певних літ людина в пишноті своїх надій дивиться вперед з думкою: там чекає мене доля, гідна бажань мого серця! Майбутнє здається їй барвисте і захоплююче. Коли ж мине гаряча молодість, коли зневажене самолюбство навчиться покірливості, коли, багато разів зражені надією, ми перестаємо їй вірити, тоді, з жалем залишаючи майбутнє, вертаємося до минулого та споминами стараємося замінити згублене щастя приємних очікувань. Це друга епоха людського життя.

Алеж наша сучасність, наше сучасне життя!

Чи можна назвати життям вегетацію наших днів шістдесятих років двадцятого століття за залізною завісою?

Нічого смутнішого нема, як вставати день-у-день без проблиску надії, виконувати без хвилювання день-у-день ту саму роботу без впливу на її перебіг, їсти з угамуванням, пити з помірністю та засинати із спокоем худоби.

Мій вік, який належить уже «другій епосі людського життя», примусив мене взятися за давно «зламане перо». Страх перед примарою сучасної продукції друкованого слова стримував мене майже чверть століття, бо «над усім тим, що пишемо, тяжить факт, що люди багато соток літ писали гусячими перами». Проте я віддавна мав на думці написати про людей, яких знав, про події, в яких брав участь або був їх близьким свідком, але постійно відкладав цю працю. Переміг одначе обов'язок: *Alea jacta est!*

*

Ці спогади є причинками до минулого з багатьох пережитих літ, літ, які вже відійшли у вічність, але які мали великий вплив на розвиток національного життя перед революцією і на сучасне життя на Україні.

Починаємо друкувати уривки спогадів українського громадського діяча *Л. Васильківського* (псевдонім).

У нашому житті, житті людей дев'ятнадцятого століття, подій було аж надто багато для одного людського покоління. Здається, що існуєш уже понад сотку літ, бо життя пройшло на переломі двох світових епох. Тому ми подібні на людину, що має пересісти на розбурханому морі з одного човна до другого. Розкарячені ноги і безрадний стан! Човни тягнуть її в протилежні сторони.

Дев'ятнадцятий вік у дійсності тривав довше, ніж йому належало: скінчився бо він аж у 1914 році. Двадцятий вік розпочала фактично перша світова війна, і дальші події ринули за нею, як велетенський водоспад.

До 1914 року ми жили укладом життя та ідеями дев'ятнадцятого століття, та під гнітом царату ми виховувались у волелюбних революційних ідеях, в умовах міцно відмінних від умов двадцятого століття.

Доба першої світової війни та події, які наступили після неї, принесли нам незабутні хвилини великого національного зриву, творчої праці, боротьби та надії. Це була доба здійснення наших ідеалів.

★

Мої юнацькі та молодечі літа пройшли у Києві. У місті чужому і своєму, назовні бо не було видно його українського характеру.

На вулицях Києва мало чулося українську мову серед міщан. Вживали її лише селяни, які приходили до міста за справунками, до урядів чи приїздили на базар продавати свої вироби та лишки.

Всі околиці Києва були мені знані, бо постійно влітку ми, юнаки, робили екскурсії, а часом я мешкав з батьками в Межигір'ї чи Дарниці.

Вертаючися думками до тих далеких часів, оце згадав, як колись був на відвідинах у Голосіївському монастирі біля Києва. Крім батьків і мене, була з нами ще приятелька нашого дому, відома українська драматична артистка Любов Ліницька (Загорська). Хоч до чоловічого монастиря вступ жінкам був заборонений, ігумен запросив ціле товариство.

Мій батько був лікарем київського Михайлівського монастиря, і його любили всі ченці. Отож одного дня ми одержали запрошення відвідати монастир, оглянути господарство та бути на обіді.

Ігумен прислав за нами гарний фаєтон, і одного гарного літнього дня ми опинилися в Голосієві. Після оглядин господарства, овочевих садів і гостиниці подали нам прекрасний обід у садку. Під час обіду присутні ігумени і ченці, під впливом доброго обіду та дотепної Ліницької, розповідаючи нам цікаву історію початків Голосієва, самочинно перейшли в розмові на українську мову. Звичайно, заслуга була в талановитості та чарі бесіди Ліницької, яка полонила всіх при-

сутніх достойників. Цей день ми провели прекрасно: у добрій та веселій розмові аж до пізнього вечора, коли добрі коні Голосіївського монастиря відвезли нас додому в Київ. Ігумени, архимандрити та ченці сердечно з нами прощалися, прохаючи ще приїхати та дати їм кілька приемних хвилин розваги в їх чернечому житті, серед своїх, як вони підкреслили, людей.

Після таких хвилин розради та відпочинку ми верталися знову до передреволюційної дійсності, прикрих літ реакції 1907 року.

У Києві назовні українське життя до революції 1905 року майже не проявлялося. Українське слово, друк і театр були загнані в підпілля й зустрічали непереможні труднощі при спробі виявити себе.

Старше українське громадянство групувалося біля «Киевской старини», молодь — у студентських організаціях. Це видавництво та студентські гуртки у формі «землячеств» були єдиними напівлегальними проявами національного життя, крім української пісні, яка лунала під проводом нашого корифея Миколи Лисенка. Він виступав по всій Україні з хором, заснованим ще в 1886 році у Києві. Як на злість усім гнобителям, Київ переживав тоді немов якусь співучу психозу. Українські пісні співали в домах, садках, на вулицях, на Володимирській горі на Дніпрі. Російської пісні у Києві не було чути, не рахуючи беззмістовних жовнірських пісень маршучих відділів війська.

Рік 1903 відзначився 35-річним ювілейним святом М. Лисенка, що було знаменною подією в історії нашого культурного й національного життя. Свята розпочалися виїздом Лисенка за кордон, у Галичину, в супроводі відомого діяча та письменника Сергія Єфремова й українського діяча Євгена Чикаленка. У Галичині М. Лисенко, як сам оповідав, був прийнятий «королівською учтою» у Львові, Тернополі, Чернівцях та інших містах.

«Я не чекав у своєму житті, що моя праця, мої послуги народові можуть бути так високо оцінені нашими людьми», — казав Лисенко.

Загальноукраїнський зміст цього ювілею народився поміж делегатами Наддніпрянщини й Галичини, що прибули на відкриття пам'ятника Котляревському в 1903 році.

Як сказано, перша частина ювілею відбулася в Галичині; друга частина — в Києві, а пізніше в Чернігові і Петербурзі.

До Києва прибули численні делегації з України та Галичини. 19 грудня 1903 року М. Лисенка вітали українські артисти в театрі Бергоньє першою українською оперетою «Чорноморці», якою Лисенко починав свій шлях у театральній музиці. Другого дня був вечір, організований «Літературно-артистичним товариством», що відбувся в залі «Купецького

зібрання» при участі делегацій з усіх кінців України: Наддніпрянини, Галичини й Буковини. Серед делегатів були представники музичного світу росіян, поляків, чехів, грузинів. Зворушливим явищем був виступ селянської делегації з села Романівка, де М. Лисенко був багато разів та записував народні пісні. Представник селян такими словами подякував Лисенкові: «Дякуємо від щирого серця за вашу працю невпинну, за те, що нас простих людей не цураєтесь, мови нашої рідної, безталанної не забуваєте, що нашу пісню-тугу про наші кривди та неволі на папері списали та на всесвітній суд виставили. Дай же вам Боже ще довго й щасливо проживати. Слава вам, наш соловейку, слава!»

На цьому ж концерті виступав селянський хор з Охматова, під проводом музики-етнографа Порфирія Демущького, учня М. Лисенка.

Ще був другий концерт 21 грудня 1903 року у Київському оперному театрі, де ставили першу українську оперу М. Лисенка «Різдвяна ніч» та відспівали ювілейну кантату «Б'ють пороги».

В умовах царського поліційного режиму ці святкування були незвичайним явищем. Ця культурна подія змобілізувала весь свідомий Київ, порушила свідомість малосвідомих мас.

Дуже важливим, як на ті часи, було відкриття М. Лисенком у 1904 році Музично-драматичної школи. На знак пошани і любови до свого найкращого композитора народ зібрав досить значну суму. Передбачалося, що частина грошей дасть можливість видати твори М. Лисенка, а решта піде на придбання дачі для композитора. Але М. Лисенко вже віддавна мріяв заснувати школу, конечно потрібну для виховання нових кадрів українських музик та артистів. Так, зібрані гроші, замість дати можливість відпочинку для тоді вже недужого композитора, пішли за його бажанням на заснування Музично-драматичної школи М. Лисенка у Києві. Своє завдання ця школа виконала і дійсно виховала багато першорядних та національно свідомих мистців.

Мій батько був театральним лікарем групи М. Садовського десь від 1906 року. Це була не посада, а громадське становище, бо свої обов'язки лікаря він виконував там безкоштовно, маючи як частинну гонорову рекомпенсату безплатний постійний білет, вірніше — стале крісло в перших рядах партеру.

Я, молодий тоді ще парубок, учень гімназії, використовував цей білет при кожній можливості, відвідуючи заборонений для учнів театр. Це була моя національна школа. До театру ходилося перебраним у цивільне вбрання, бо не вільно було й подумати йти в гімназійній уніформі. Як довго я не мав власного цивільного вбрання, а не міг ще вбрати батьківського, то вирішував питання тим, що відрізував від уніфор-

ми срібні гудзики й так, ніби цивіліст, парадував у театрі, уникаючи очей педагогічного догляду. Мало це допомагало, бо часто хтось із членів догляду або інспектор помічали мене, за що мусів заплатити на другий день у школі «карцером». На щастя, інспектор Київської четвертої гімназії, в якій я вчився, професор Тумасов, був українець (що виявилось щойно по революції 1917 року), тож він дуже часто карав досить лагідно. Йому, як інспекторові, підлягали всі проступки проти дисципліни, при накопиченні яких делінквента виключали зі школи. Отож Тумасову та директорові гімназії Якимавові, який, як пізніше виявилось, теж був українцем, я завдячую у великій мірі, що не був виключений зі школи за постійне, уперте, попри попередження, відвідування українського, чи пак, як тоді називалося, «забороненого для середньошкільників малоросійського театру». Часто-густо інспектор Тумасов, що відвідував театр Садовського службово, але в душі дуже охоче, бачив мене, але вдавав, що не бачить, і не робив мені жодних прикорців.

*

Український театр у Києві як постійний театр почав грати тільки від 1907 року. Це була трупа Садовського, у складі якої були такі видатні артисти, як О. Петляш, пізніша примадонна Одеської опери, вихованка мілянської школи, М. Литвиненко-Вольгемут — згодом заслужена оперова артистка УРСР, драматичні артистки: М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, С. Хуторна, артисти І. Мар'яненко, Ф. Левницький, С. Панківський, О. Корольчук та інші.

На цій сцені ставили й такі опери, як «Енеїда» Лисенка, «Бранка Роксоляна» Д. Січинського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Утоплена» М. Лисенка. За діяльною підпорою цього театру в 1913—14 роках на сцені київської опери чотири рази йшов «Ноктюрн» М. Лисенка.

Крім того, йшли в театрі М. Садовського українською мовою опери «Гальяка» Монюшки, «Продана наречена» В. Сметани, а з драматичного репертуару така перлина української драматургії, як «Камінний господар» Лесі Українки, а також клясичні п'єси Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Л. Старицької-Черняхівської, С. Черкасенка, В. Винниченка й перекладні М. Гоголя «Ревізор», «Страшна помста», «Вій», «Одруження», О. Островського «Тепленьке місце», Ю. Словацького «Мазепа» та інші.

Звичайно, душею театру був сам М. Садовський, талановитий режисер і артист, який забезпечив театрові майстерність виконання своєю висококультурною режисурою. Він постійно старався розширити репертуар п'єсами української й чужої драматургії. Співпрацівниками Садовського в ділянці сценарію та декорації були такі відомі малярі, як В. Кричевський та І. Бурячок (мабуть, М. Бурачек — ред.).

Трупа театру, як на ті часи, була досить велика, бо мала до 50 осіб. Театр грав у приміщенні Троїцького нарадного будинку, маючи великий успіх серед широких кіл української, чеської, жидівської, польської та частини російської суспільности. П'єси «Жидівка-вихрестка» Тогобічного, «Міреле Ефрос» Гордіна з жидівською тематикою та клясична чеська побутова опера В. Сметани «Продана наречена» стягали багато жидівської та чеської публіки всіх суспільних верств, бо приступність цін на квитки та ранкові вистави в неділі по знижених цінах цьому сприяли.

Як відомо, театри в колишній Росії грали без перерви, не мали ніяких свят та неділь. Єдиними вільними днями для артистів були дні суворого посту під Великдень, Різдво та Йордан. Так, під Йордан, на «голодну кутю», коли артисти були вільні від праці, ціла трупа М. Садовського традиційно відвідувала наш дім. Це були 1909—12 роки, роки пореволюційної реакції, роки нового гноблення українського національного руху.

Гості з'їздилися десь біля години шостої-сьомої, а роз'їздилися далеко по півночі. Тих шість-вісім годин, перебутих у приємному товаристві наших артистів, належали завжди до незабутніх хвилин мого життя. На прийняття гостей, яких з'їжджалось коло 30—40 осіб, наше помешкання ґрунтовно переставлялося, щоб цілий поверх дому був вигідно пристосований для ужитку гостей. Добру, багату вечерю, зовсім не «голодну», робив кухар, якого спеціально наймала моя мати на цілий день.

Вже два дні наперед кухня варила та пекла на прийняття дорогих гостей. Меню вечері завжди мало традиційний пісний український борщ (бо ївся холодним, а розгрівався горілкою), книші, печені пісні пиріжки, різні риби, теплі та холодні, вареники з капустою та неодмінно кутя. Ніде правди діти, було і м'ясиво та шинка для аматорів м'ясного меню. Тому що театральна братія не була противна алькоголеві, не сміло бракувати на столі й горілки, вина та пива. На закінчення вечері, за тодішнім звичаєм, подавався пльомбір і чай з тортами.

Перед вечерею і після в салоні при піяніні займав місце М. Лисенко, а навколо нього гуртувалися всі артисти, розпочинався концерт, якому позаздрила б не одна концертна зала. Моментально творився прекрасний хор під керуванням незабутнього веселого, рухливого та дотепного О. Кошиця, який бував завжди душею товариства, бавивши нас у перервах та за вечерею своїм безконечним запасом анекдот.

Співали найбільше щедрівок і колядок. Бувало, часом М. Лисенко грав щось із своїх творів; тоді всі присутні слухали в абсолютній тиші. Бувало також, М. Садовський у доброму настрої співав пісні та романси під акомпаньямент М. Лисенка. Його вже тоді трохи старечий голос чарував і тих,

що постійно перебували в його товаристві та не раз чули його спів. Як тепер бачу ці постаті, що в товариській атмосфері, безжурно, як тільки то вміють артисти, проводили годинами «голодну кутю».

Крім Лисенка, Садовського й Кошиця, бували у нас під Йордан: Л. Ліницька, відома українська драматична артистка, що після відходу зі сцени М. Заньковецької заслужено зайняла її місце; Мар'яненко — першорядний драматичний артист, тепер заслужений артист УРСР; Левицький — відомий комік; примадонна трупи Садовського Малиш-Федорець; недосяжні Борисоглібська та Полянська; рухливий хормайстер театру, гуцул Верховинець із чарівною маленькою, як і сам, дружиною, теж артисткою Садовського, і багато інших, що їх годі сьогодні пригадати.

Роз'їздилися гості десь о другій-третьій годині ночі. На вулиці перед домом уже стояли шнурком санки візників, яких самочинно збирав наш районний поліцай, заохочуючи до зарібку словами: «Почекай, у нашого доктора гості з „малоросійського“ театру, ото ж уже будуть роз'їздитися».

Згадую це все півстоліття пізніше, в ті самі хвилини під Йордан, далеко від рідного Києва, але ясно бачу постаті майже всіх уже не живих учасників «голодної куті».

Були то часи тяжкої, як тоді ми казали, пореволюційної реакції, часи, повні парадоксів, з перспективи одначе лагідні, порівнюючи з сучасними відносинами. Бо чи ж можливо було б тепер у Києві, столиці «самостійної» Радянської України, «безконтрольно» зібрати в приватному домі українського громадянина товариство з 40 осіб?

*

Революція 1905 року у Києві, як відгук петербурзьких подій, пройшла досить бурхливо, одначе не мала українського характеру.

Це була для українського суспільства несподіванка. Вістки заскочили нас на другий день після подій 10 січня, а 12 січня вже вибухнув перший страйк робітників Південного машинобудівельного заводу та заводу Гретера і Кшиванка. Це були страйки чисто соціально-економічного характеру з вимогами підвищення платні на 50%, 8-годинного дня праці і т. п. До страйкуючих вкоротці приєдналися робітники інших заводів та студенти. Страйк продовжувався понад тиждень, набував часом грізного вигляду, проте не мав загального характеру. Страйк був зламаний за допомогою війська, особливо донських козаків, та арештів серед керівників страйку, російських соціал-демократів. Але вже в перших днях лютого знову вибухнув страйк працівників Південно-західної залізниці, який продовжувався три тижні і втягнув кільканадцять менших підприємств Києва.

Події ці підсилювали революційні настрої серед демократичної інтелігенції, особливо серед студентської молоді. Проявилось це першою демонстрацією студентів Політехнічного інституту в половині січня, для ліквідації якої влада покликала на допомогу поліції сотню донських козаків. Подібні демонстрації повторилися в університеті, в наслідок чого були закриті на неокреслений час так Політехнічний інститут, як і університет. Щойно виступи студентів, які повторювалися та могутнішали, надали демонстрації суто політичного характеру, хоч і старається сучасна радянська історіографія довести, що це були робітники, та ще й «більшовицько» настроєні.

Страйки повторювалися у Києві майже цілий 1905 рік, все зростаючи на силі. Це проявилось особливо в жовтні, коли російська влада оголосила в Києві воєнний стан. Зрештою, подібна ситуація була в цілій Росії, а це примусило владу проголосити 17 жовтня 1905 року царський маніфест про утворення першого парламенту у Росії — «Державної думи», та про гарантію деяких громадянських свобод.

18 жовтня 1905 року київські газети з видруківаним маніфестом роздавалися даром. Цього ж самого дня Київ був свідком великої маніфестації всіх верств населення. Поміж прапорами демонстрантів, де переважали червоні, були вперше й українські написи з домаганням політичних і культурних свобод. Демонстрації цього дня були найбурхливіші та примусили поліцію звільнити дві великі групи арештованих. Це в свою чергу довело до того, що влада вислала на вулиці міста поліцію й військо, які стріляли в демонстрантів на площі перед ратушею. У наслідок було 16 убитих і 134 ранених.

Майже рівночасно російська влада, конкретно поліція, організувала за посередництвом «чорносотенних» організацій «Союза русского народа» жидівські погроми під гаслом «Бей жидов — спасай Россию».

Це були ганебні звірства, з плондруванням жидівських мешкань, при цілком пасивній поставі поліції. Такі акції починалися демонстрацією, на чолі якої несли портрет царя в асисті одного або двох поліцаїв під спів гімну царської Росії.

Юрба плондурвала й розкрадала жидівські мешкання, викидала меблі з вікон, а мешканців при спротиві часто вбивала, калічила, а в найкращому разі біла.

Три дні покидьки Києва продовжували ці криваві погроми під доглядом поліції. Нещасне жидівське населення переховувалося серед української, російської та польської інтелігенції, яка в абсолютній більшості прихильно ставилася до жидів. З огидою згадуються ці страшні дні постійного галасу п'яної юрби вдень і вночі. Пригадую, як юрба викинула піяніно з балкону п'ятого поверху заможного жидівського помешкання, недалеко від нашого дому. Воно розсипалося, видаючи із себе гаму звуків під дикий гук юрби.

У київському погромі за три дні було вбито та покалічено кілька сот жидів та сплюндровано кілька тисяч мешкань. У районах, де мешкали жиди, ще кілька днів після погрому вулиці були засипані пір'ям з подушок і перин, які юрба дерла на шматки.

У першій половині листопада 1905 року Києвом знову пройшла хвиля страйків, а 18 листопада до страйкарів приєдналися військові саперні частини, які вийшли зі зброєю в руках на вулиці. Військова влада вислала проти повстанців військо. Знову були вбиті і поранені. У деяких районах міста постали барикади, але на другий день ситуацію опанувало військо, вірне російській владі. Провідник повсталих саперів, старшина Жаданівський, був ранений, арештований і засуджений військовим судом на кару смерті, замінену довічною каторгою. Крім нього, було засуджено кількадесят вояків.

Страйки ще виникали у грудні 1905 року, в травні 1906 року, а в червні 1907 року знову вибухло повстання двох військових частин, яке було ліквідоване майже в самих початках. З-поміж заарештованих знову кілька десятків було засуджено на каторжні роботи в Сибіру.

Остаточо революція зазнала поразки в червні 1907 року, коли уряд розпустив 2 Державну думу й оголосив зміну виборчого закону.

Організований робітничий рух, ліквідований поліцією, в половині 1907 року вже не існував.

*

Український національний рух не був приготований до подій 1905 року. Протягом 1905—06 років українці почали організовуватися.

У 1906 році почала творитися українська преса. Почав виходити у Києві часопис «Громадська думка», який пізніше виходив як «Рада». Появився журнал «Нова громада», зі Львова перейшов до Києва «Літературно-науковий вісник» та почало виходити ще кілька інших журналів. Заснувалася київська «Просвіта», видавалася популярна література для народу. У цій видавничій діяльності найбільшу участь брав Б. Грінченко. Поставали нові видавництва та пожвавлювали свою діяльність давніші. Жвавий рух розпочався у всіх ділянках громадського життя: Київ набрав вже дещо вигляду українського міста. Розпочалися конкретні заходи біля заснування катедр українознавства в Київському університеті, а професори В. Перетц і А. Лобода почали виклади курсу української літератури й фолкльору.

Реакція, яка запанувала в 1907 році, сильно приборкала розмах українського руху, одначе всього знищити нараз не змогла.

У 1908 році ініціативна група на чолі з М. Лисенком по довгих стараннях добилася дозволу російської царської влади на відкриття українського клубу.

Український клуб у Києві був першою рідною хатою, де могла київська громада збиратися, обмірковувати свої справи, демонструвати досягнення розвитку національної культури. Це була визначна подія в історії нашого культурного життя в Києві. Цілком зрозуміло, що головою клубу був обраний Микола Лисенко, який віддався весь цій справі, а праці було багато: влаштування концертів, вистав, лекцій, вечорів та ще усякі адміністраційні справи. М. Лисенко, як добрий господар, за всім пильно доглядав і мав ще час написати на честь відкриття клубу фортепіяновий твір. Мистівся клуб на Великій Володимирській, недалеко від театральної площі, в скромному помешканні, яке складалося з чотирьох кімнат та великої залі. Багато громадян, що до того часу були досить інертні й далекі від громадського життя, від часу заснування клубу охоче брали участь в його праці та весь вільний час перебували в домівці клубу.

Крім М. Лисенка, до правління клубу увійшли: Олена Косач (Пчілка), Марія Старицька, Максим Синицький та інші громадяни, між якими був і мій батько.

Літературні п'ятниці київського українського клубу мали успіх, а тому й велику аудиторію, переважно молодь. Дуже часто виступали на тих вечорах українські поети та письменники: Вороний, Олесь, Чупринка, Стешенко, а приїжджаючи до Києва, — Михайло Коцюбинський і Леся Українка. Учасниками концертів та доповідей, на поклик Миколи Лисенка, бували: Кропивницький, Іван Нечуй-Левицький, Русов, Орест Левицький, Науменко, В'язлов, Садовський, Саксаганський, Цесевич, Донець, Кошиць і Карлашов. Авторитет М. Лисенка був надзвичайно великий серед нашого громадянства, і ніколи ніхто не відмовляв його проханню.

По суботах і неділях бували в клубі концерти, які під дбайливим оком М. Лисенка мали завжди високий рівень. У цих концертах брали участь відомі співаки й музики київської опери, виступаючи переважно безплатно. А скільки концертів дав сам Лисенко, захоплюючи присутніх своєю прекрасною грою. Виступав не раз і Микола Садовський, читаючи вірші або співаючи думи своїм приємним баритоном.

У 1911 році клуб готував урочисте святкування 50-их роковин смерті Т. Шевченка, а М. Лисенко написав кантату на слова В. Самійленка «До 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка». Активна українська молодь Києва, до якої належав і я, допомагала при підготовці цього свята. Допомогали ми зокрема технічно при організації виставки творчості Т. Шевченка та рідкісних видань творів поета.

Коли вже все було приготоване до урочистого свята, раптом прийшла заборона російської влади «на всяке громадське вшанування пам'яті» нашого кобзаря.

Свято одначе відбулося, набравши цілком іншого характеру — характеру мовчазної демонстрації. Без промов, без слів, при портреті Т. Шевченка, виставленому у великій залі клубу, організації й представники нашого громадянства, як й інших народів, склали вінки.

З цього не відбутого в повних розмірах свята у мене зберігся жетон з вигравірованим портретом Т. Шевченка на одному боці і роками 1861—1911 та моєю монограмою з другого боку. Це був дарунок клубу за участь і поміч у святі. Молодь діставала жетони, виконані у сріблі, а старші громадяни — в золоті. Для нас, молодих, це був неначе якийсь орден «почесного легіону». Досі ще цей жетон є найціннішою пам'яткою для мене, яку вдалося мені врятувати в бурхливих літах мого життя.

Влітку 1911 року наш клуб організував для членів та їх родин прогулянку на могилу Т. Шевченка в Каневі. Багато це дало праці правлінню клубу, поки вдалося дістати дозвіл від влади. Нарешті був винайнятий пароплав, яким ми відпливли одного гарного літнього вечора з Києва вниз по Дніпру.

Для нас, молоді, що їхала вперше на могилу Т. Шевченка, це була казкова подорож. Їхалося в чудову літню місячну ніч при невтихаючому співі хору, яким, здається, диригував О. Кошиць.

Майже цілу ніч більшість учасників подорожі пересиділа на покладі, а дехто взагалі не сходив спати до каюти. Почували ми себе всі як одна родина, пароплав був найнятий виключно для нас, не було між нами поліційних агентів. Всюди лунала українська пісня та українська мова. Навіть команда пароплава приєдналася до нас та співала й розмовляла по-українськи.

Вранці пароплав причалив біля дніпрової кручі, де похований Т. Шевченко.

Високими й довгими сходами вийшли ми на гору, з якої відкривався прекрасний краєвид на другий, нижчий берег Дніпра.

Зараз же хор відспівав при могилі «Заповіт» та ще кілька пісень, які всі зібрані вислухали в абсолютній тиші й побожному скупченні.

Оглядали ми пізніше хатину, яка стояла тут близько, біля могили. Була це звичайна українська селянська хатина під солом'яною стріхою, чистенька та чепуренька, в якій були виставлені видання творів Т. Шевченка. Була там і книга з підписами. Ця книга зокрема нас дуже зацікавила підписами багатьох наших і чужих відвідувачів. Доглядав могилу дід Ядловський — відома постать Чернечої гори.

Сама могила зробила на нас глибоке враження своєю простою могутністю. Це був курган, високо насипаний, покозацьки, на кручі над Дніпром. На горі стояв білий камін-

ний хрест, прекрасно мережаний українським взором. Навколо хреста — невисока, залізна огорожа.

З жалем від'їжджали ми на другий день назад до Києва з цих прекрасних околиць та дорогих нам місць, посилені духом та в надіях на кращу будучність.

Осінь 1911 року принесла Києву подію — відвідини царя Миколи II. Під час тих відвідин був забитий у київському театрі прем'єр-міністр Росії П. Столипін російським соціал-революціонером Багровим, який був агентом царської поліції.

Арешти і труси після цього замаху не оминули й українців, які одначе були пізніше звільнені. Замах був виключно справою російських есерів, як акт помсти й протесту проти реакційної політики Столипіна.

Наша домівка — український клуб — дуже успішно розвивалася. При клубі існувала бібліотека і читальня, а правління прикладало всіх сил, щоб створити громадянству приємну власну хату. З ініціативи М. Лисенка організовано спортовий гурток молоді, для якого клуб придбав потрібне приладдя. Керував гуртком мій батько, як лікар, ознайомлений з засадами фізичного виховання львівського «Сокола-Батька». Це мало великий успіх між молоддю, яка ще більше відвідувала клуб.

Київські події 1911 року й розвій українського життя наразили нас на ще гостріші переслідування влади. З боку російських реакційних елементів посипалися доноси на клуб як на середовище українського сепаратизму й мазепинства. Тоді, як і тепер, найменша прихильність до Мазепи вважалася за жовто-блакитний український націоналізм.

Наслідки доносів і політичної ситуації не дали на себе довго чекати. При ревізії в клубі поліція знайшла закордонні українські часописи, заборонені, мовляв, на території Росії. Це послужило за формальну причину закриття клубу. Сталося це десь на початку 1912 року. Тільки по тяжких стараннях вдалося відкрити новий український клуб у кінці 1912 року. Новий клуб, який містився в тому самому приміщенні, що й попередній, носив назву «Родина», яка й українською і російською мовами була цілком сприйнятна.

М. Лисенко не дочекався відкриття нового клубу, бо в листопаді 1912 року нагло помер на склерозу серця.

Другий український клуб у Києві теж не існував довго, не повних два роки, бо в 1914 році, після вибуху першої світової війни, влада взяла його приміщення під військовий шпиталь. Це був, очевидно, тільки формальний претекст для закриття.

На чолі правління другого українського клубу став М. Синицький. Це була цікава постать українського Києва. Правник за освітою, він був директором комерційного жидівського банку, явище надиво рідке як на українця. Досконалий фінансист, він дуже помагав багатьом українським

організаціям, видавництвам, газетам та клубові позиками, яких часто потребували наші початкуючі бідні установи та організації. Цей самий Максим Синицький разом з другим членом правління клубу Василем Королевим (Старим) були засновниками видавничого товариства «Час» у Києві, яке пізніше розрослося у велике видавництво та відіграло таку визначну роллю на Україні. В. Королів-Старий та Максим Синицький були також організаторами фабрики т-ва «Добробут», яка виробляла бідони на молоко з герметичним закриттям. Капітал і спільники цього товариства були українські. Фірма дуже швидко і добре розвивалася. Ці «аякси», як їх називали у Києві, завжди співпрацювали разом у всіх торговельно-промислових підприємствах та ідеально себе доповнювали. Це був новий на ті часи тип людини-американця взагалі на Сході Європи, а в нашому житті зокрема. Василь Королів-Старий навіть зовнішньо виглядав на американця: носив великий капелюх та не мав ані вусів, ані бороди, а був завжди старанно виголений.

★

У 1906 році я вперше побував у Галичині у свого діда, священика на селі галицького Поділля. Це була й моя перша подорож за кордон. Їздив я разом з матір'ю, і по дорозі ми затрималися у Львові, Тернополі та Тереховлі. Ці міста, зокрема Львів, зробили на мене враження своїми пам'ятками старовини, українськими установами й українськими крамницями.

На селі у діда протягом двох місяців вакацій я почував себе як у казці, перебуваючи в товаристві брата в перших (сина мого дядька), який, хоч мав матір польку (вдова по дядькові), але під впливом діда виховувався в українському дусі. Маючи для забав великий сад з гоюдалкою, ми в товаристві ще кількох хлопців-селян співали українські пісні й бавилися в запорозьких козаків, роблячи «відважні насюки на татарів» у плавнях невеликого ставка, який прилягав до садиби діда. Велике враження робив на мене патріархальний уклад життя в домі діда, де все відбувалося за суворо встановленим порядком та в певних годинах. Сніданки, обіди й вечері подавалися згідно з певним обрядом та порядком, над чим тримала руку моя тітка, донька діда, яка взірцево по-старосвітськи вела все господарство, бо дід був удівцем.

Природа Поділля з його ярами, балками й урвищами, його лагідне підсоння давали можливість прогулянок до південної частини понід границю Буковини, до казкових Заліщик. Не оминув я жодної нагоди поїхати з дідом бречкою чи якимсь статечним селянським возом, що їхав по «справунки» на північ до Тереховлі або на південь до Копичинців, Чорткова, а то й далі.

Удруге я був у діда в Деренівці 1910 року. У той час гостювала там Ася Січинська, наша своячка, сестра Мирослава Січинського, який у 1908 році забив галицького цісарського намісника графа Потоцького. Мирослав Січинський тоді ще сидів у в'язниці; я пригадую, як ввечерами дебатувалася ця подія, яка була ще досить свіжа на політичному обрії Галичини.

Як зараз бачу гарну, молоду, енергійну брюнетку Асю, яка з запалом говорила про гноблення українського життя в Галичині польською адміністрацією, а українських селян польськими поміщиками.

Січинські були нашими свояками: їх батько (священик) і мій дід були в якомусь близькому ступені споріднення. Ася Січинська була за фахом вчителькою, але не могла дістати в той час посади, бо була сестрою Мирослава. Вкортці вона одружилась і ще перед першою світовою війною приїхала до Києва з своїм чоловіком, гімназіяльним учителем п. К., який учив у київських середніх школах.

У 1912 році мій дідусь відвідав усіх нас у Києві, побачити бо Київ було його мрією, яку він здійснив перед самою смертю. Вмер він у 1913 році.

Ці дві подорожі з молодечих літ лишили й досі в пам'яті чар західньоукраїнського села, образ свідомого українського селянина й цілої громади, яка з дрібних грошевих збірок будувала громадську читальню «Просвіти», плекаючи в міру своїх можливостей рідну культуру. Гарне було село Деренівка, де не чути було чужої мови, п'яних авантур, де громада дбала про культурне життя, де кожний господар дбав про збільшення свого господарства хоч кількома морґами святої землі.

Востаннє відвідав я ці місцевості в 1938 році, коли Галичина була в кордонах Польщі. Відносини були гірші, ніж у 1910 році. Сучасні відносини, як приходять відомості звідти, ще більш невідрадні.

★

У 1909 році в Києві сталася досить визначна подія політично-суспільного значення: з'їзд польської інтелігенції з Правобережжя, прихильної до українського національного руху. Цей нелегальний з'їзд, який відбувся в помешканні панства Вольських, зібрав кільканадцять учасників попольщеної української шляхти та польських діячів Правобережної України, таких як Е. Пашковський, Леон Радзівєвський (редактор «Киевской мысли»), Антоній та Францішек Васютинські, Т. Міхальський, Ясенецький, Володимир і Людїгар Грохольські, Б. Ярошевський, А. Рокіцький, Людвік Сідлецький та інші. Душею з'їзду був В. Липинський. З'їзд провадив наради українською й польською мовами. Обговорено польсько-українські відносини, питання становища, яке треба бу-

ло б зайняти щодо українського руху, справу національної автономії для польського елемента на Україні. Після дискусії було ухвалено підтримати українські домагання про заведення навчання українською мовою в народних школах на Україні, заснування читалень і видавництва часописів та книжок українською мовою. В. Липинський у своїх виступах і промовах під час з'їзду домагався, щоб усі представники колись спольщеної шляхти на Україні перейшли до українського національного табору. Одначе тільки меншість присутніх на з'їзді визнала себе українцями. Були це Липинський, Вольська, Ярошевський, Сідлецький, Тишкевич та ще кілька. Більшість залишилася прихильниками українського руху. З'їзд заснував фонд для видання у Києві двотижневика польською мовою «Przegląd Krajowy», який почав виходити в середині 1909 року. Фактичним редактором цього часопису був В. Липинський, що редагував його дуже талановито. Відгуком з'їзду був виданий у 1909 році дуже гарний альманах «Rocznik Polsko-Ukraiński» за редакцією Е. Лігоцького й Т. Міхальського, а в 1912 році історичний збірник «Z dziejów Ukrainy», виданий при активній співучасті Й. Юркевича, Ф. Вольського, Л. Сідлецького й В. Липинського, як і до певної міри «Kłosa Ukraińskie».

З'їзд 1909 року був цікавий, як рідкий випадок бажання частини польських землевласників на Україні співпрацювати з українцями та їх домагання відродження культурного життя українського селянства, а не тільки піднесення економічного добробуту. Такий бо добробут, побудований тільки на економічній основі, створює лише твердиню темноти й підпору найстрашнішої реакції. Такі думки були провідними на самому з'їзді і в пізніших відгуках на нього,

Далі буде

Записки з подорожі Української республіканської капелі (I)

Кирило Миколайчук

Київ, 30 січня 1919

Сьогодні, в четвер, відбулася перша співанка Української республіканської капелі, яка ще не в повному складі зібралася в будинку Земської управи.

31 січня

Могутній хор — як з голосового, так і з кількісного боку. Коли він дав перші акорди, здавалося мені, що небо «разверзеться». Баси можуть управляти світом. Це була друга співанка в Артистичному клубі, Хрещатик ч. 7.

3 лютого

Понеділок. Позавчора міністерства залишили Київ. Капеля як у пожежу: хто кричить їхати, а хто — залишатися. Рішили, як би не було, а їхати треба завтра ж. Бо це останній день.

4 лютого

10 година ранку. На вокзалі пусто, але далі — коло вагонів з написами «Фастів-Козятин» — просто Содом і Гоморра. Стоять вагони без паротяга, а в них та на них аж кишить людьми. Усі чомусь вірять, що ці вагони — це потяг і що він від'їде в стільки то годин, хоч усі добре знають, що на вокзалі вже немає жадної адміністрації і ні одного паротяга під паром. Десь за Слобідкою поволі гуркотять гармати... А рештки капелі, позбирані Кирилом Григоровичем Стеценком, вірять, що таки виїдуть з Києва. Мабуть, ця віра не була мала, бо з'явилося чудо: під'їхав якийсь заблуканий паротяг і забрав з собою ті ж таки вагони, в які так тісно збилися люди. Це було о 4 годині пополудні. О 8 годині вечора ми доїхали до Жулян. Був страшний натовп: про квитки ніхто й не думав — хто був на вокзалі, той вчепився потяга. Всі були втомлені, голодні, перемерзлі. Ноги одубіли, але присісти чи поступитися або навіть повернутися не було можна. Хотілося проклинати життя. Однак розум підказував, що не слід його проклинати, бо в чому воно винувате, що люди самі таким його зробили.

Середа, 5 лютого

11 година ранку. Стоїмо в лісі між станціями Васильковим і Мотовилівкою. Попереду потяги з військовим майном. Я стояв у вагоні всю ніч. Не спав. Була така тіснота, що того,

хто вийшов, не пускали назад у вагон. Так добралися якось о 4 годині до Фастова. Тут ми перебралися до окремого вагона. У цьому холодному вагоні без вікон здавалося нам, що ми неначе в рідних батьків на Свят-вечір, бо згадувалися страшні минулі два дні та ніч.

Станція Козятин, 6 лютого

Тепер станція виглядає як гóрод вагонів — усі залізничні колії заставлені ними. Тут, у вагонах, також міністерство залізничних шляхів. Перший раз після дому я випив гарячого чаю. Розповідають, що вчора Київ зайняли советські війська. Увечері ми від'їхали з Козятини. Стоїмо на полі і чекаємо «движення води». Товариство почало потроху повертатись у людей. От сьогодні читали «Співомовки» Степана Руданського й багато людей сміялося. Також співали.

Вінниця, 7 лютого

Тепер тут просто військовий табір. На кожному кроці побачиш знайоме обличчя. Увечері піднялася жахлива хуртовина. Ми наносили відрами води, затопили парове ogrівання. Лопнули труби, й у вагоні набігло води — ледве не по коліна. Вночі вода замерзла і мало не позамерзало все «капелянське товариство». Однак уранці відігрілося.

Станція Жмеринка, 8 лютого

Проклятий день. Наш вагон залишили далеко — аж на товарній станції. Навколо все заметене снігом так, що не можна вилізти з вагона. Кажуть, що цієї ночі занесено снігом усі вагони в полі. Холод такий, якого досі я не переживав. На станцію не можна зайти, бо віддалена більше ніж на дві верстви. Голодуємо. Справи стоять кепсько. Вечором, жартуючи, відслужили «безпопівську всеношну».

Жмеринка, 9 лютого

Сто карбованців «підмазки» підвезли нас до пасажирської станції. Ми всі дуже зраділи. Після п'ятьох днів тут можна чудово вмитися і пообідати. Все взагалі не дорого. О 10 годині вечора обіцяють причепити наш вагон до бронепоїзда. Приходили старшини і козаки слухати нашого співу.

Станція Проскурів, 10 лютого

З бідою ми пробралися до Проскурова. Поганенька станція, де й їсти дістати досить трудно. Багато капелян захворіло в наслідок холоду під час подорожі. А холод, треба визнати, жахливий. О 3 годині по полудні «пробуємо» проїхати до станції Гречани, яка куди гірша, ніж Проскурівська. Тут ми ночуємо в надії, що виберемося далі. Цікаве спостереження: майже всі капеляни раптом «вхопилися за флірт» (покищо). Здається, були сльози на романтичній підкладці. А що буде далі?

Станція Гречани, 11 лютого

Сьогодні, вівторок, тижневий ювілей нашого виїзду з Києва. Сидимо у вагонах і терпляче чекаємо. О 10 годині вечора зачепив нас якийсь потяг і повіз... Але не віз довго. Піднялася жажлива хуртовина. Потяг став серед поля, занесений снігом. Пишу це о 3 годині ночі тому, що ніяк не можу заснути: страшенно дме в розбите вікно. Думаю про Валю та Марусю. Як вони біденькі проживають?

Серед чистого поля, в снігу, 12 лютого

Проклятуца подорож. Страшенно болить голова, а нежить не дає жити. Уранці нас витягли з снігової завії і повернули на станцію Гречани. Тут трапилася пригода: Педа, Козловський та панна Катруся пішли в село за хлібом і там залишилися.

Зустрілися з отаманським потягом колишнього військового міністра Жуковського. Спершу нам дозволено пересісти в його потяг, і ми перебралися туди. Та прибіг комендант потяга і наказав вибратися. Знову дозволено і знову заборонено. Таким чином ми переносилися до отаманського потяга і назад тричі. Це стало виглядати на насмішку над нами, і шановний Кирило Григорович (Стеценко), який з самого Києва терпеливо переносив усі нещастя нашої подорожі, вже не міг витримати й образився до сліз. Ми нашвидку обмінялися думками і рішили вже більше не переноситися, навіть якщо будуть просити. У той час О. Жуковський сам перевіряв усі вагони свого потяга, знайшов там багато всіляких спекулянтів, повиганяв їх, вилаяв коменданта потяга і попросив вибачення в капелі. Він тричі посилав ад'ютанта, який просив нас пересісти в отаманський потяг. Ми побачили, що злої волі тут не було, і пересіли. Незабаром рушили далі.

Четвер, 13 лютого. Ми їхали не довго. Знову застряли в снігу за Гречанами. Паротяг набрався сили й якось витягнув нас і повіз до Ярмолинців. П'ятниця, 14 лютого, була для нас нещасливим днем, і ми мало що не заїхали на той світ. Десь коло 7 години ранку сталася катастрофа. Два сильні штовхуни викинули з місць пасажирів з переляканими очима. Розляглися крики, лементи про рятунок. Серед поля потяг врізався в сніг і зійшов з колії. На шматки розлетілися два старі вагони, в яких покалічилися люди. Проф. М. Грушевський, міністер І. Огієнко, О. Жуковський, В. Голубович і ми, капеляни, вийшли з катастрофи непошкоджені. Над'їхали два «рятункові» паровози і витягнули нас назад до станції Нестерівці. Звідси ми пішки добралися до села, а там найняли підводи в селян, щоб таки добратися до Кам'янця Подільського. Ми вирушили о 2 годині по полудні і після різних цікавих пригод прибули до Кам'янця о 10 годині вечора. Тут нам відвели досить добрі кімнати в готелях. Кузьмишу, Корсуновського, Шевченка і мене помістили в одній кімнаті.

Кам'янець Подільський, 15 лютого

Сьогодні ми ходили в собор. Потім оглядали старовинні кам'янецькі башти. Прегарне місто. З кожного будинку виглядає старовина минулих віків. А турецька фортеця! Ця потвора важкою ногою наступила на один з берегів Смотрича і так застигла на місці. Хібащо тисячоліття розбиратимуть його по камінчику.

Неділя, 16 лютого. Знову оглядаємо місто. Чим більше його оглядаємо, тим більше знаходимо цікавого. У тутешніх часописах надруковано, що Київ відбито в більшовиків. Що там тепер діється?

17 лютого

Сьогодні перша співанка капелі в Кам'янці. Приїхав Олександр Антонович Кошиць і аж зжахнувся від такого складу капелі: шість сопранів, чотири альти, коло сімох тенорів і тільки вистачальна кількість басів. А всього душ близько сорок. Зараз же об'явили конкурс, щоб хоч трохи поповнити капелю. Деяким співакам, прийнятим ще в Києві, послано листи з запрошенням прибути до капелі і взятися негайно до праці.

19 лютого (середа)

Просто убивчий настрої, і то в нас усіх. З усіх боків поширюються чутки про погроми, а думка настирливо питає: як у Києві? Як Маруся та Валя? Що з ними? Якби так хтось приніс хоч маленьку вісточку! Нема...

20 лютого я важко захворів, не можу піднятися з ліжка. Приходив лікар; каже — «інфлюенція». Мене огорнув великий жаль так, що аж плакати хочеться.

Лише сьогодні, 22 лютого, я міг випити склянку молока, але гарячка триває далі.

23 лютого (неділя)

Гарячка пройшла. Я вже «покушався» на обід. Завтра думаю піти на співанку.

Сьогодні, 24 лютого, я цілком здоровий. Був на співанці. Поспішним темпом учимо концертний репертуар для закордону.

25 лютого (вівторок)

Сьогодні перша лекція французької мови для капелян. Згідно з постановою адміністративної ради капелі запросили приват-доцентку Українського державного університету в Кам'янці панну Ватич викладати нам французьку мову. Лекції мають місце в аудиторії ч. 4. Надворі настали напівдощові болютані дні.

Блиснуло сонце, але радості не принесло. Прийшли вістки, що більшовики зайняли Козятин, що Директорія УНР залишила Вінницю. Майже всі міністерства перенеслися до Кам'янця. Я зустрів Петра Чуприна: поговорили, посумували, і на цьому кінець. У капелі загомоніли про дальшу подорож. Кажуть — до Відня. Снівся мені якийсь чудернацький сон: неначе я тримав на руках Валю, але що і як, не можу вже пригадати. Як там Маруся та Валя? Чи живі вони? Нещасливі вони та я...

22 березня

З Кам'янця виїхала Директорія. Зірвалися їхати далі також і ми, але на вокзалі нас затримали за наказом «ревкому», який утворився з від'їздом уряду УНР. Ми просиділи у вагонах всю ніч і вранці всі повернулися до готелю, точніше, в одну кімнату канцелярії, де провели другу ніч — хто сидячи, а хто стоячи.

23 березня зібрали в Українському клубі загальну раду капелі і рішили докласти всіх зусиль, щоб виїхати якнайшвидше. Вечором знову перейшли на вокзал і сіли у вагони.

24 березня

Сьогодні о 3 годині пополудні залишаємо Кам'янець Подільський у напрямі на Гусятин. Почуття в нас різні: задоволення, що нарешті беремося за роботу, щоб здійснити наказ влади; жаль з приводу того, що доводиться розставатися з рідним краєм; страх перед невідомим завтрашнього дня.

Станція Гусятин, 25 березня

Ось і невідомий Гусятин. Покищо над самим Збручем поганенька станція Кузьминчики. По той бік річки на горі видно Гусятин Галицький (колишній Австрійський). Містечко і станція зруйновані дощенту. Йдемо добувати їжі, хоч би хліба. Тут обіцяли нам привезти з Станиславова три особові вагони, бо на цій станції тільки «теплушки». Я ходив оглядати колишній кордон: звичайна мала річка, звичайне поле. Почули чутку, що Київ знову відбито і що Директорія не прийняла посланців від кам'янецького «ревкому».

Гусятин, 26 березня

Пішли пішки в містечко Гусятин пообідати. Очі вражає жахлива руїна: скрізь тільки купи розвалених будинків; тільки де-не-де залишилися одна-дві стіни, які свідчать, що будинки були великі та цікаві. Дійшли до мосту через Збруч: перед ним по один і другий бік стоять продовбані трикольникові стовпи колишнього російського кордону. Між ними на землі лежить грубий залізний ланцюг — о, це лінія колишнього кордону. Отож тепер попадаємо в інше «царство»: чи-

стеняке рівне шосе, гарно викладене камінням, чистий тротуар. Ця «закордонна» частина Гусятина ще більше зруйнована. Буквально ні однієї цілої будови. Доходимо до залізничної станції — вона також цілковито зруйнована. Видно, що «брати освободителі» добре «попрацювали» тут. Ночуємо тут, щоб завтра від'їхати до Станиславова — взагалі в Галичину.

Однак 27 березня несподівано трапилася перешкода для виїзду: товариш військового міністра заборонив їхати до Станиславова. Довелося послати телеграму голові Директорії Петлюрі про те, що капелі не дають можливості виконувати її завдання. 28 березня ми отримали телеграфічний наказ, щоб ніхто не посмів затримувати капелю і не чинив жадних перешкод у її виїзді. Значить, у Гусятині ночуємо останню ніч.

29 березня (субота)

Якийсь сірий день з молочними хмарами. Сірий — як сіра наша подорож. Але далі вияснилося. Попали нам три поганенькі вагончики вузькаторівки. Ми виїхали о 6 годині вечора, а о 9 годині прибули до Чорткова. У наслідок великого холоду не можна було залишатися у вагонах, тому серед ночі ми попленталися шукати кімнат, щоб якось відпочити. Велика й широка річка Серет перерізує місто Чортків надвое.

Чортків, 30 березня

Чортків доволі порядне місто, залишилося досить цілим. Недалеко вокзалу стоїть престара церква в українському стилі; вона така стара, що в ній уже Богослужень не правлять, стоїть залишена всіма. Далі залізничний міст через Серет і крутий підйом на досить високу гору. Треба зазначити, що саме звідси починається «хвилювання» спокійної досі української рівнини. Несподівано потяг в'їжджає в тунель — перший під час нашої подорожі. П'ять хвилин темно у вагоні, і за цей час пролітає не одна сотня вигуків, острахових шепотів, гумористичних приказок. Ми під землею — це для нас новина. Скінчився тунель, блиснув світ, і перед нами виринув Бучач. Саме місто мало зруйноване, але залізничні станції («двірці») носять сліди «щирої праці» росіян. Перед вечором переїжджаємо через Дністер — через велику, сильну річку з широким лугом. Вечором ми вже в Станиславові. Залишаємося ночувати у вагонах, бо не знайдено для нас помешкань. Холодно, але байдуже — надія гріє. Почуваєш, що ми справді за кордоном, а не в соборній Україні.

Станиславів, 31 березня

Станиславів привітав нас, як вітає мачуха нерідних дітей. Препоганий, мокрий день із снігом, що постійно падає. Неможливий холод. Помешкань немає, а з вагонів виганяють. На ніч відвоювали якусь комору з старими порожніми мішками. Ми дуже зраділи знахідкою і покотом полягали на простелені мішки.

1 квітня (вівторок)

Сьогоднішній день нічим не подібний на весняний день: мокрий сніг і величезне болото. Станиславів — місто спольщене, хоч українську мову можна почути на всіх загальногромадських місцях. З нашої комори ми ще не вибралися.

У середу Кузьмиша, Дяченко й я знайшли досить добру кімнату в центрі міста, на вулиці Петра Могили, близько костьолу. Тепер можна буде трохи очистити себе від вагонного та мішкового «впливів».

6 квітня (неділя)

Виглянуло сонце, і в мене на душі посвітлішало. Я пішов до уніятського собору (православної церкви тут немає) і знайшов там тільки порожнечу. Спостерігаю, що в римо-католицьких костьолах дуже багато людей, а в уніятських (потутешньому, українських) дуже мало. Обстановка якась бідна, а ще більше — недбалство. Позавчора я був у Театрі ім. Моношка. Ставили «Про що тирса шелестіла». Треба визнати, що будь-які наддніпрянські аматори далеко краще поставили б таку п'єсу. А щодо співочих сил, то вже нічого й говорити: втікай і не старайся більше на такі співи приходити. Наша капеля тут зустрінута з якимись побоюваннями чи з заздрістю, трудно розібратися; але всі без винятку погоджуються з тим, що такого співу Станиславів ще з віку не чув.

7 квітня — Благовіщення

Сьогодні мають бути на нашій співанці представники чужоземних місій. Цих представників не було, зате було дуже багато місцевої інтелігенції.

З Кузьмишею ми поїхали до парку на околиці міста. Там насипана висока могила-гора, з верху якої видно все місто і далеку синю смугу Карпатського узгір'я. Навколо пробігає синьою стрічкою річка Бистриця. Уранці я був у катедральному уніятському соборі: якби не псували всієї справи своїми безслівними вигуками, було б досить побожно та релігійно. Велика більшість, а, може, навіть усі молільники читають книжечки і сидять у лавках, як у костьолі. Одне хороше — проповіді українською мовою, які заслуговують визнання; все інше не цікаве.

8 квітня

Сьогодні о 6 годині вечора влаштовано спеціальну співанку для американської та сербської місій. Співали програму другого концерту. Чужинці оплескували більше та сильніше бравурно-жартівливі пісні, ніж тужливі і поважні. При кінці співанки американський представник хотів багато чого сказати, але видушив з себе тільки «спасіба» — по-російськи. Я випадково зайшов на співанку тутешнього хору «Боян», де вчепилися до мене, щоб я співав сольо в «Бандурі» Давидовського.

10 квітня

Вчора була проба в «Бояні». Кажуть, що мое сольо виходить добре.

Сьогодні концерт «Бояна» в Театрі ім. Монюшка. «Бояністи» співають як звичайний селянський хор. Концерт був якось змелений, змішаний, без усякого порядку, так що сам диригент Коцький (?) не знав, що і як починати та кінчати. Багато виступів пропущено, тому концерт швидко закінчився. Після концерту запросили до ресторану «Австрія», що є найкращим у Станиславові. Було дуже приємне товариство з тутешніх українців. Добре випили «токайського» — напідпитку були всі, навіть панночки Стефця (солістка) та Галя, які залишили приємне враження, як вихованки української сім'ї і школи.

11 квітня (п'ятниця)

«Перший концерт Української республіканської капелі на ушану перебуваючих у Станиславові чужоземних місій, Американської та Сербської» — так сповіщали афіші і програмки концерту. Правда, концерт був перший від початку заснування капелі, але місій на концерті не було, бо вже виїхали. Був присутній член високої Директорії, п. Федір Швець. Тутешня публіка, мабуть, ще ніколи не чула такого співу і тому була захоплена аж до крайньої можливості. Про точність що її ніби притримуються тут, у нас, на Наддніпрянщині, тільки багато наговорили. Публіка, як кожна публіка, спізнюється, товчється, але мало кашляє. Співати було тяжкувато: може, через акустичні неполадки, а, може, тому що зала була завалена плащами, мундировими шапками, свитками та кожухами. Стояло стільки публіки, скільки сиділо. Після концерту знову вечір в «Австрії» з таким же товариством та аматорами співу.

12 квітня

Українські станиславівські часописи закричали на гвалт, що дороту їм капелю, «яка так надзвичайно чудово співає», посилають за кордон, де вона співатиме перед «годованими буржуями», розважаючи їх; а вояки землі української не матимуть змоги чути свою рідну пісню в такому чудовому виконанні. Отже, замість в Європу направити її, капелю, в окопи.

14 квітня (понеділок)

У садку будинку, де міститься «Дніпросоюз», зійшлася вчора вся капеля, щоб зфотографуватися. Наші дівчата в чудових убраннях з галицького села Радчі виглядали як розцвілі маки з переплетеним хрещатим барвінком, а чоловіки — як достигаючі соняшники.

Сьогодні другий концерт у Станиславові, який — як і перший — мав величезний успіх. Зала аж дрижала від оплесків. Після концерту нас усіх запрошено на товариську вечерю,

яка стала тріумфом для О. А. Кошиця. Я не забуду того моменту, коли всі присутні — як «капеляни», так і галичани — встали, підняли чарки і з піснею «Ми гайдамаки» пішли до Олександра Антоновича «цокатися». Це виглядало, як паломництво пошани до великого українського мистця нашого часу. А він, схвильований, виголосив чудову промову у відповідь на вітальні виступи станіславівців. Його носили на руках, що довело святочний настрій до найвищого ступеня. Так гучно закінчилася товариська вечеря братів-галичан з наддніпрянцями-капелянами.

15 квітня

О 2 годині по полудні ми дали концерт для вояцтва тутешнього гарнізону. Вояки також захоплені виконанням тих самих пісень, що їх вони співали по селях, обіймаючи «полохливих карооких». Після концерту ми зібралися на площі А. Міцкевича, де перед нами дефілювало військо, що поверталосся з концерту. Це була справжня військова парада. Надзвичайно стрункі ряди без зброї проходили перед нами, віддаючи нам честь. Ми гукали їм «слава». Це — другий щасливий день нашого еднання з дорогими братами галицької землі.

16 квітня

Сьогодні день нашого від'їзду. О 4 годині пополудні ми зібралися на двірці (вокзалі), де сумуючі мешканці Станиславова востаннє мали нагоду почути своїх улюблених пісень. У залі вокзалу ми проспівали багато пісень. Тут зібралася маса людей, які не хотіли розставатися з нами і провозжали нас аж до вагонів потяга. Коли потяг рушив, на очах декого з провожаючих та від'їжджаючих появились сльози. Я не беруся пояснювати причини цих сліз, я тільки констатую факт.

Зараз за містом переїжджаємо річку Бистрицю. Навколо поля, переплетені в усіх напрямках широкими ровами з великими ямами. Це — недавні окопи та вирви, свідки страшних днів війни. Колочі загороди стоять поржавілі й досі так, неначе на цьому місці загинув їжак-велетень, тіло якого потахло, залишивши колючки, що тирчать нерухомо.

На південь з вікна вагону видно синюваті кришталеві гори — це відблиск снігової смуги Карпат. Звідти біжать дуже швидкі річки молокуватої води в низьких берегах. Повітря прозоре. Деколи повіє таким холодом, що, не хочачи, закутаешся чимось найтеплішим.

О 9 годині вечора проїжджаємо через знаменитий Калущ. На всьому просторі міста блищать два-три вогники світел. Це — те все, що заціліло від «победоносного» відступу російської армії.

Доїжджаємо до Стрия.

Далі буде

Переконують щирістю

Віталій Коротич. ПОЕЗІЇ. Вид-во «Молодь», Київ, 1967, 183 стор.

Сьогодні збігом різних обставин поезія стала на Україні найпопулярнішим і, без сумніву, найоригінальнішим літературним жанром. Буквально десятки за десятками молодих людей вдаються саме до поезії як мистецького виразу своєї творчої енергії. Очевидно, багато з них не мають інтелектуальних та емоційних передумов для поетичної творчості. Знову ж інші пишуть поезії незвичайної мистецької сили. До останніх належить відома група шестидесятників, до якої входить також «поето-лікар» Віталій Коротич.

Досі Коротич видав чотири книжки поезій.* Остання, яку ми тут розглядаємо, складається з нових та з уже публікованих віршів. Отож можна вважати її за підсумок першої фази Коротичевої творчості. Сто

сімдесят вісім віршів, написаних між 1959 і 1966 роками, розділяються на три частини: «Нурт», «Пороги вічності» і «Поезії з прозою».

Центральним елементом мало не в кожному вірші цієї збірки є інтелектуальна турбота поета про різні людські проблеми. У цій наполегливості Коротича є безумовний чар. Поетичне відображення цих проблем просте, іноді позбавлене словесної винахідливості. Ця нехіть дослідити й розширити обрії існуючих мовних норм та умовностей, особливо в політичній тематиці, може стати поважним дефектом, що загрожує звести поетичне сприймання дійсності до емфатичного журналізму.

На щастя, поезії Коротича в переважній більшості переконують своєю щирістю. Якщо Коротич почне плекати мову з такою інтенсивністю, як плекає думку, він напевне зможе розпочати й завершити нову, багатшу фазу поетичної творчості.

Іван Фізер

Завершення певного етапу

Богдан Бойчук. МАНДРІВКА ТІЛ. Вид-во Нью-Йоркської групи, Нью-Йорк, 1967, 80 стор.

«Мандрівка тіл» — шоста книжка поезій нью-йоркського поета Богдана Бойчука. Складається вона з тридцяти трьох віршів, поділених на чотири групи: «Так молодість співає», «Зу-

стрічаючи в любовнім акті», «Дозрівання в небуття» і «Діалог знизу». Частина цих поезій вже була опублікована раніше. Можна сказати, що збірка завершує певний поетичний етап

Бойчука. Властиво всі ці поезії своєю структурою, метафоричною системою та ліричною напругою досить подібні між собою, щоб їх можна було трактувати як завершену цілість.

Вірші першої та другої групи об'єднані темою людського кохання. Ця тема семантично втілена у «відкритих» здебільшого образах. Оскільки деякі з цих образів раз-у-раз повторюються, читач правдоподібно сприйматиме їх як символи. У третій частині Бойчук непрямими натяками говорить про суперечності людського існування, а в останній — про вічну тему відношення між людиною й Богом.

Доступ до Бойчукових метафор не надто тяжкий, хоч іноді вони порушують звичні лексичні сполучення. Вони цікаві, часом дотепні, але рідко досягають рівня діяфоричної синтези (якщо вжити цей термін Вілрайта). Це помічається особли-

во в останній групі віршів, де думка Бойчука, фактом самої теми, розвивається або повинна б розвиватися в онтологічній площині. У поезіях цього типу треба б уживати чи зіставляти слова так, щоб у них зароджувалися нові значення. На жаль, семантичні зіставлення Бойчука цього не досягають.

Де-не-де його мова позначена регіоналізмами, які не конче збагачують її поетично. Це не нарочиті вільності, а радше ознаки обмеження Бойчукової мови.

В цілому збірка показує, що Бойчук має дар інтуїтивного сприймання та що він уміє помітити й поетично втілити приховану дійсність речей. Проте від майбутніх його віршів очікуємо багатшої експресивності, більшої духової глибини та глибших поетичних перетворень, ніж у цій збірці.

Іван Фізер

Брак літературної критичної синтези

Осип Зінкевич З ГЕНЕРАЦІЇ НОВАТОРІВ — СВІТЛИЧНИЙ І ДЗЮБА. Вид-во «Смолоскип», Балтімора, 1967, 244 стор.

І стиль і зміст книжки вказують на те, що автор готував її для широких кіл нашої емігрантської громадськості. О. Зінкевич намагається популярно дати читачеві, який не стежить за радянськими періодиками, аналізу ферменту, що постав навколо молодого літературного покоління на Україні з початком 60-их років. Виходячи з засади, що критика — це дороговказ літературного напрямку, Зінкевич аналізує творчий шлях двох молодих критиків — Івана Дзюби та Івана Світличного. Свій огляд, в якому крок

за кроком розглядаються статті обох критиків (при чому обидва часто парафразовані та цитовані), автор доповнив передруком п'ятьох статей (дві — Світличного, три — Дзюби) і бібліографією їхньої дотеперішньої творчості. В огляді окремих статей Зінкевич подає не тільки те, що писали обидва автори, але також і те, як їхні писання впливали на оточення, які відгуки це викликало серед старшого, середнього та молодшого покоління письменників. Цитуючи часто Світличного та Дзюбу й їхніх опонентів, Зінке-

вич накреслило розвиток нової літературної дискусії, що її викликали гострі виступи обох критиків проти сірятини та бездарності, — дискусії, яка вирішувала долю «новаторів» в українській літературі.

Зінкевич присвятив безперечно багато праці, щоб простежити вплив і наслідки цих виступів. Тому, прочитавши його книжку, читач може дуже добре ознайомитися не тільки з творчістю обох критиків, але також з явною чи позалаштунковою дійсністю сучасної української літератури — сучасного літературного конфлікту. Для читачів, які не стежать систематично за літературними подіями на Україні, праця О. Зінкевича справді корисна та цінна річ, за яку авторові належить визнання.

Але не так справа стоїть з читачами, які пильно слідкують за аномаліями розвитку літератури в Українській РСР. Ці читачі знайдуть, на жаль, мало чого нового в книжці: вони ж самі читали статті Світличного та Дзюби, самі знають, які відгуки — похвали, напади тощо — ці статті викликали. Для цих читачів підходила б праця, де автор менше парафразував би та цитував обох критиків, а більше присвятив би уваги синтезі їхньої творчості. Варто було б точніше зформулювати, на яких принципах (на думку автора книжки) базується їхня критика, з якої критичної платформи вони хвалять чи ганяють окремих авторів, і коротко ілюструвати це цитатами з їхніх творів.

Варто було б також конкретно розглянути праці Світличного та Дзюби в перспективі розвитку української літературної критики. Вони ж стоять на засадах, подібних до тих, що їх відстоював М. Зеров («До джерел») чи М. Хвильовий («Апо-

логети писаризму»); а вся літературна дискусія двадцятих років також оберталася навколо проблеми «сірятини» та «партійности».

Бракує також чіткого відмежування літературної критики від критики суспільно-політичної (хоч у радянській дійсності це часто важко зробити), бо літературний критик не мусить же бути одночасно й критиком суспільства, дійсності чи моралі та ладу. З книжки Зінкевича ясно видно, що обидва критики, як і молоде покоління письменників, стоять (як і молодь всюди в теперішньому світі) на засадах щирої правди проти всілякого фарисейства; видно, що вони комуністи, які шукать «комуни» в устрої, спотвореному всілякими «культами особи» за час генерації їхніх батьків; видно, що вони, як і Хвильовий та Скрипник перед ними, переконалися, що бути українцем і комуністом — в обставинах російського поневолення — не можна. Все це Зінкевич представив досить уміло. Не ясно тільки, які літературні критики з Світличного та Дзюби. Брак синтези їхньої літературно-критичної думки — це, на мою думку, найбільший недолік рецензованої книжки.

Крім того, докучає одна мала технічна справа: примітки в книжці повинні бути внизу сторінки, якої вони стосуються, а якщо це не можливо зробити, то принаймні в кінці книжки. Однак не в середині, як зроблено тут. Це — велика невігода для читача, якої можна було легко позбутися.

Книжка О. Зінкевича має свою вартість, як уже підкреслено, для широкого кола читачів, яким можна її сміливо рекомендувати. На жаль, вона як дослідна праця для літературознавців не виправдує наших сподівань. *Данило Струк*

Радянські курйози

На сторінках багатомовної радянської періодики — газет та журналів — можна зустрінути безліч недоречностей, суперечностей, і то навіть з погляду «передового вчення марксизму-ленінізму», офіційно та зобов'язуюче тлумаченого «відповідальними прецідентами» апарату ЦК КПРС. Тут обмежуємося українською періодикою за друге півріччя 1968 і відновуємо тільки дуже яскраві випадки. Цитованих прикладів не буде багато, зате вони дуже промовисті.

Без будь-якої людської та національної гідності

У другій половині липня 1968 в Москві мала місце третя сесія верхньої ради Російської РФСР (ВР РРФСР) сьомого скликання, на якій ця союзна республіка Радянського Союзу була «першою», що її «нагороджено орденом жовтневої революції». З цього приводу промовляв на сесії Микола В. Підгорний у ролі «всесоюзного старости», тобто в окресленні «буржуазної демократії» — в ролі президента держави. Він між іншим сказав:

«Стійкість і наполегливість, мужність і героїзм, виявлені в праці і в бої, широта душі, доброта і чуйність, готовість прийти іншим на допомогу — всі ці риси принесли російському народові заслужену славу і визнання народів усього світу. Вони немов би символізують

найкращі якості радянських людей. Отож недарма за кордоном росіянами часто називають усіх промадян нашої багатонаціональної країни» («Радянська Україна» від 20. 7. 1968. Усі підкреслення наші — В. П. С.).

Малоросійський «лакей з кардою на лобі» (наведена цитата недвозначно доводить, що таким вважає себе Підгорний) із самозадоволення аж зі шкіри вилазить, що під час його офіційної візити в Австрії та Італії більшість тамошньої преси називала його росіянином, хоч не бракувало журналістів, які в газетах «уточнили» його як українця, а його дочку Наталку — як «шикарну та шармантну українку». Ці журналістські уточнення були даремні, бо Микола Вікторович вважає честю для себе («заслуженою славою та визнанням»), коли його окреслювати «росіянином». «Ілліч Перший», тобто Ленін, називав таку поставу «національним нігілізмом»; за «Ілліча Другого», тобто за Брежнева, такий наплювальний погляд на національну приналежність окреслюється, мабуть, ... «пролетарським інтернаціоналізмом». Це, поперше.

Подруге, цитата з промови Підгорного і формою, і змістом дослівно нагадує горезвісний тост Сталіна з травня 1945 про «стійкість і наполегливість російського народу», яким якостям треба завдячувати перемогу у другій світовій війні, — тост, який дав початок розгулові вже ні-

чим не прихованого російського великодержавного шовінізму.

Потрете, «готовість» російського народу «прийти іншим на допомогу» була більш ніж промовисто продемонстрована в грудні 1917 та в наступні роки щодо Української Народної Республіки (чого світ не взяв до відома) і в серпні 1968 щодо Чехо-Словацької Соціалістичної Республіки (чим схвилювався та обурився весь світ).

*Чи, може,
«Ленін між нами?»*

У жовтні цього року по всьому Радянському Союзу по-кампанійському відзначено 50 роковини з дня заснування Комуністичної спілки молоді (29. 10. 1918), більше відомої під назвою комсомолу. Ця одна з чергових режимових кампанійщин мала завдання «продемонструвати єдність поколінь» і перед власним, підрадянським, суспільством, і перед усім світом. У кремлівському палаці з'їздів 25 жовтня, тобто в навечір'я «вихідних двох днів», відбувся т. зв. урочистий пленум ЦК ВЛКСМ (комсомолу) як офіційно затверджений шаблон для проведення цієї кампанійщини в столицях союзних республік.

Усі радянські «урочистості» цього роду мають свій суворо встановлений церемоніал («радянські обряди»), у порівнянні з яким середньовічна еспанська королівсько-двірська етикета — це салопна поведінка без усяких форм. Отож на трибуну в президій зборів появляються «керівники партії і держави» на чолі з генеральним секретарем Л. І. Брежневим (в оригіналі «генеральний» з великого «Г»): він входить два-три кроки перед 10 іншими (мабуть, меншими) «керівниками». Тоді всі в

залі встають: починаються шалені овації, а клякери витують: «Ленін з нами!» (інформаційне повідомлення ТАРС від 25. 10. 1968). Цей «спонтанний» вигук відотували також закордонні кореспонденти, акредитовані в Москві.

Якщо у зв'язку з цим нагадати, що Федір Д. Овчаренко, цитуючи якесь речення з якогось виступу Брежнева, посилається на... Леоніда Ілліча, то не треба аж здогадуватися, що вигук «Ленін з нами» стосується зокрема і передусім Брежнева. Це все ніщо інше, як спроба «розбудови культу особи» в черговому, збіюкратизованому виданні.

Невибаглива лірика замість законодавства

«Душевність і зрілість, моральність і красу людини найбільше визначає її ставлення до жінки, до матері, до материнства. У країні, де красу жінок прирівнюють до краси сонця, соняшною повинна бути і її доля» («Радянська Україна» від 27. 6. 1968), — такими словами, ніби поетичною метафорою, вихвалював депутат ВР СРСР Михайло Стельмах «Проект основ законодавства СРСР і союзних республік про шлюб та сім'ю». Цей проєкт був «одноголосно» схвалений і набрав законодатної чинності з 1 жовтня 1968.

У дискусії після «парламентської» доповіді секретаря ЦК КПРС М. С. Соломенцева (він же «голова комісії законодавчих передбачень» ради союзу) з цього питання виступило тільки 6 депутатів, у тому числі 4 жінки. Усі вони говорили речево, до теми; тільки Стельмахові довелося похизуватися аж надто дешевим «ліризмом».

Соцзамовлення, дане в цій «парляментській» справі українському прозаїкові, мало, мабуть, за мету осмішити не тільки його, але також і «радянський парламент». Відомо ж, що всі законодавчі проекти виготовляються апаратом ЦК КПРС — для одноголосного схвалення в «найдемократичнішому парламенті». Тому за депутатами «забезпечується право» на недоречні виступи.

Чи «нова мова» на Україні?

У хронікерському повідомленні «Літературної України», ч. 84 (2574), від 24 жовтня 1968, мовиться про «зустріч з журналом „Донбас“, який «перший рік видається в нашому краї» (тобто на Донеччині — В. П. С.). Читаємо:

«Широко представлена в журналі поетична творчість українських і, частково, донецьких літераторів...»

Отож на Україні маємо тепер, крім літератури української та літератури національних меншин (російської, єврейської, угорської та інших), ще й якусь мовно не визначену «донецьку» літературу й літераторів.

Усім відомо, що українські літератори пишуть українською мовою. А «донецькі»? Чи, може, суржиком? Не виключене, що окреслення «донецькі літератори» стосується тих українських письменників Шахтарського краю, які свої твори публікують «всесоюзною мовою міжнародного спілкування». Виходило б, що «донецький» — це черговий псевдонім для прикметника «російський».

Видавництво «Вища школа»

В актовій залі Київського університету, 3 вересня 1968, Петро

Ю. Шелест виголосив промову до студентів, у якій заповів, що «слід взятися за підготовку... підручників і, перш за все, українською мовою» (див. «Сучасність», ч. 11, 1968, стор. 120).

Це речення з його промови ми зарахували «до категорії більшовицького окомілювання або, спокійніше та об'єктивніше окресливши, до категорії словного заспокоєння вимог української студіюючої молоді та шумувань серед теперішнього молодого покоління на Україні в цілому».

Здається, що треба б тепер спростовувати власне коментування.

Поперше, щодо окомілювання.

«Літературна Україна» від 24 жовтня 1968 повідомила: «З нового року на Україні почнуть виходити книги з маркою видавництва „Вища школа“...» Директор цього нового видавництва В. А. Борисенко так схарактеризував його завдання: «...забезпечити вузи, середні спеціальні учбові заклади республіки необхідними підручниками, перш за все оригінальними, а також посібниками». Видавництво матиме «13 фахових редакцій»: суспільно-політичну та соціально-економічну, філологію та педагогіку, математику і фізику, хемію та хемічну технологію і так далі.

Однак ніде не сказано, що ці оригінальні підручники та посібники друкуватимуться українською мовою. Відомо, що різні університетські видавництва досі друкували свої публікації в більшості російською мовою, хоч «марка видавництва» звучала по-українському.

Подруге, щодо словного заспокоєння вимог.

Якщо справді «з нового року почнуть виходити книги», призначені для вищих та середніх спеціальних учбових закладів, українською мовою, то це буде фактичним досягненням молодого покоління.

*«Ліквідувати колоніалізм
в усіх його формах і виявах»*

Підзаголовок — це речення, взяте з промови Дмитра З. Білококоса, що її він виголосив 14 жовтня 1968 на ранковому засіданні XXIII генеральної асамблеї Об'єднаних Націй у Нью-Йорку. Скорочений (тобто відредагований) текст промови надрукувала «Радянська Україна» від 16. 10. 1968. До речі, не тільки цитоване речення, але і весь виступ «голови делегації Української РСР» та одночасно «міністра закордонних справ УРСР» є грамплатівкою російсько-більшовицької пропаганди на міжнародному форумі.

Білококос таки досить незугарно повторює вже почуте з інших уст і як досвідчений обласний пропагандист переживує те, що в письмовій формі отримав від «відповідальних працівників апарату ЦК КПРС» у Москві, хоч, на нашу думку, вистачало б перемелювання, оформленого принаймні апаратом ЦК КПУ в Києві.

Велику частину промови Дмитро Захарович присвятив функціонуванню зовнішньої політики «співдружності соціалістичних держав» (на Заході це функціонування публіцистично окреслюється «доктриною Брежнєва»), — держав, які нібито «добровільно взяли на себе ряд зобов'язань, у тому числі й зобов'язання щодо гарантування взаємної безпеки». У цьому контексті Білококос помахав кулаками на адресу Заходу:

«Найнебезпечнішу загрозу загальному мирові створюють спроби втручання імперіалістичних держав у внутрішні справи країн соціалістичної співдружності... Хай не мріють імперіалістичні кола про те, що їм удасться здійснити плани втручання в справи соціалістичних держав... Народи країн соціалізму самі розв'язуватимуть питання своїх взаємовідносин».

На думці мається передусім Чехо-Словацьчина з приводу т. зв. «тимчасового перебування радянських військ» на її території. Але одночасно цим робиться також натяк на українсько-російські «взаємовідносини», питання яких ніби «розв'язуватимуть самі народи», без «спроб втручання» з боку «імперіалістичних кіл».

Прихована щодо України остерога на адресу Заходу таки досить промовиста. Коментуємо це саме так, бо зробив її на міжнародному форумі запрограмований у Москві «представник УРСР».

Не обминув цей представник і питання «боротьби проти колоніалізму». Цитуємо:

«Поки 50 мільйонів людей залишаються в колоніальному рабстві, чесні люди на землі не можуть бути спокійними... ОН повинні рішучіше продовжувати боротьбу за повну й остаточно ліквідацію колоніалізму в усіх його формах та виявах (підкреслення наші — В. П. С.). Держави-члени ОН погодженими заходами можуть і повинні ефективно сприяти здійсненню права народів... на свободу і незалежність».

Керівник «зовнішньополітичного відомства» на київській вулиці Карла Лібкнехта ч. 15 напевне не зараховує себе до

категорії «чесних людей на землі», бо інакше він боронив би право українського народу на свободу та незалежність і виступав би за остаточну ліквідацію колоніалізму також у формі та виявах російсько-більшовицького неокolonіалізму.

Зміст Білоколосової промови — не тільки курйоз; вона — парадоксальний курйоз.

Без коментаря

Маємо справу вже не тільки з радянським курйозом, інституціоналізованим генеральною асамблеєю ООН, але й з неперевершеним лицемірством «світу цього».

«За видатний вклад у справу розвитку і захисту основних

свобод і прав людини» генеральна асамблея ООН присудила «міжнародну премію», між іншим, також проф. Петрові О. Недбайлові — постійному представникові (з 1958 року) УРСР у комісії ООН для прав людини і голові делегації УРСР у Теграні.

«Радянська Україна» від 5 грудня 1968 опублікувала з цього приводу інтерв'ю з нагородженим премією професором та завідувачем катедри Київського університету Недбайлом, який сказав:

«Радянська Україна, яка є невід'ємною частиною нашої багатонаціональної держави, завжди відстоювала і буде відстоювати права і свободу всіх людей світу», в тому числі, мабуть, також... і власних громадян.

В. П. Стахів

Лицем у минуле і лицем у майбутнє

Про політичних емігрантів часто кажуть, що вони неспроможні забути старе і навчитися нового. Такі рефлексії приходять на думку, коли читати резолюції сьомої Крайової конференції конгресу Польонії (американських поляків), що відбулася 27—29 вересня 1968 у Клівленді. У резолюціях, що надруковані в нью-йоркській газеті «Нови Свят» за 3 жовтня 1968, м. ін. читаємо таку постанову: «Східні землі були насильно і проти волі польського народу включені до російської імперії, і тому конференція ще раз стверджує доцільне переконання Конгресу Польонії в нерушимості східних кордонів Польщі, що були визначені договором у Ризі».

Не можна мати ніяких застережень до польської еміграції, коли вона протестує проти московської збройної агресії (у спілці з Гітлером) у 1939 році. Такий протест виправданий. Але ані правно, ані морально не можна виправдати посилення на Ризький договір з березня 1921 року. Як відомо, це був договір між двома державами, що домовилися про поділ українських земель. Правно договір заперечував принципи, що повинні нормувати взаємини між народами, він був зламанням Варшавського договору між урядом УНР і урядом Польщі з квітня 1920 року. Протестну акцію проти Ризького договору вела також окрема делегація уряду ЗУНР у Ризі в складі Ко-

стя Левицького, Осипа Назарука, Луки Мишуги і польського посла Ернеста Брайтера, що співпрацював з урядом ЗУНР.

Агресія Москви у вересні 1939 була насильством над волею польського народу. Але договір у Ризі був насильством над волею українського народу.

Та це історія. Цікавіше інше. Від часу Ризького договору добігає півсторіччя. У міжнародному становищі у світі зайшли величезні зміни. Український і польський народи перебувають ось майже чверть сторіччя під тим самим окупантом. Для кожної тямущої людини ясне, що не тільки тепер, але й у майбутньому обидва народи мусять шукати шляхів якнайбільш тісної співпраці і дружби, закинувши в архів реманент минулого. Проте у згаданих резолюціях американських поляків і сліду з цього мислення не видно.

Читача, що усвідомлює сучасні та майбутні реалітети українсько-польської проблематики, може відшкодувати, дати йому задоволення і надію читання бюлетеня п. н. «Союз дружби», що його у вересні 1968 року надрукувала в Чикаго група громадян, які утворили там об'єднання під назвою «Польсько-українсько-чехо-словацька рада приязні». «Союз дружби» має 40 сторінок друку, а статті в ньому писані чотирма мовами: українською, польською, чеською й англійською. У програмовому відношенні покладено наголос на державну незалежність названих народів, їх тісну політичну, господарську і культурну співпрацю, на демократію. У «Деклярації приязні» ради, що надрукована в бюлетені читаємо:

«В обличчі безперервного тиску німецького і російського імперіалізмів, які загрожують існуванню наших народів та од-

крито стосують засоби фізичної і культурної екстермінації;

з'єдинені глибокою вірою в рівність усіх людей і народів перед Богом, надхнені любов'ю до волі та переконанням про право людини змагати до особистого щастя до спільного добра...

ми, поляки, українці і чехо-словаки, зібрані в місті Чикаго, Сполучених Штатів Америки, схвалюючи цю Деклярацію, постановляємо:

— об'єднати всі наші зусилля під гаслом «За вашу і нашу свободу» для боротьби із спільним окупантом та з метою повернути свободу нашим батьківщинам, і проти тих усіх, що в майбутньому загрожуватимуть цій свободі;

— робити все, щоб з хвилиною звільнення наших країн представники наших народів могли покласти тривкі підвалини під сильну політичну спільноту, побудовану на принципі «Вільні з вільними, рівні з рівними...»

Щоб досягнути ці, так шляхетні цілі, ми зобов'язуємося до суспільних чинів та врочисто прирікаємо...

— залишити історії всі взаємно собі вчинені кривди, а в наших починах діяти в дусі справедливості та в переконанні, що «Правда переможе!»;

— обопільно збагачуватися духовими і культурними цінностями минулого наших народів, а з національних невдач витягати творчі висновки на майбутнє;

— усунути сьогодні і в майбутньому всяке чуже посередництво і зовнішні впливи з наших взаємовідносин в ім'я принципу: «Самі собі дамо раду...»

Вітаємо наш народ, що борються за визволення, та запевняємо їх у нашій вірності їхньому гаслові «Борітеся — поборете!», яке стає також нашим ідейним гаслом...»

Почин групи чікагських емігрантів з України, Польщі і Чехо-Словащини ніби скромний. Але його вагу треба розглядати на фоні процесів, що сьогодні проходять у міжнародній політиці, а зокрема не менш щирих і ентузіастичних, хоч також піонерських зусиль наших братів на Україні нав'язати вузли дружби з кращими репрезентантами поляків, чехів і словаків, зокрема в галузі літератури, культури, мистецтва. А на Заході польський журнал «Культура» в Парижі вже два

десятиріччя пропонує подібні думки.

Як інформує згаданий вище бюлетень, виконавчий комітет «Польсько-українсько-чехо-словацької приязні» на каденцію 1967-68 рр. складався з таких осіб: від українців — д-р Павло Турула (голова), Василь Ростун та Орест Городиський (члени); від поляків — полк. Пйотр Гарцай (заступник голови) та Станіслав Яворський; від чехів — полк. Оскар Пейса (заступник голови).

М. П.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Чому цитати російською мовою?

Будьте ласкаві пояснити мені, чому у Вашому журналі російська мова втішається привілеями, яких позбавлені всі інші неукраїнські мови.

Маю на думці Вашу звичку друкувати цитати, написані в оригіналі мовою російською, тією ж мовою. На мою думку, звичайно водиться так, що всілякі чужомовні пасажі автор (або редакція) повинен би перекласти на мову, зрозумілу читачам. Так роблять усі серйозні журнали, хібащо вони призначені тільки для спеціалістів. І Ви робите це, якщо йдеться про всі чужі мови — за винятком російської. Чому саме?

Чи, може, думаєте, що кожний, хто володіє українською, відразу ж розуміє також і російську? А чому тільки російську, а не чеську, польську або іншу слов'янську мову? А, може, англійську?

Наприклад, я не розумію «всесоюзної мови міжнаціонального спілкування» і кожний раз, коли натрапляю на цитату російською мовою, доводиться мені пропускати цю цитату або дуже поволі розшифровувати її зміст. При цьому я втрачаю багато часу, і мені уривається терпець, що виявляється в моїх нецензурних висловах на Вашу адресу. Припускаю, що більшість читачів журналу взагалі не знає російської мови (або знає її дуже слабо). До речі, більшість їх напевно добре знає англійську, не говорячи вже про... польську.

Вважаю, що редакція повинна змінити свою «мовну політику» щодо цитат, щоб покласти край «дискримінації» російської мови.

*д-р Юрій Даревич
(Торонто, Канада)*

Автори цього числа

ЕММА АНДІЄВСЬКА — письменниця, що живе в Мюнхені. Поетичні збірки: «Поетії», «Народження ідола», «Риба і розмір», «Кути опостінь» та «Первні». Збірки новель: «Подорож», «Тигри» та «Джалаліта». Готує до друку два романи. Цикл поезій, надрукований у цьому числі, є частиною збірки «Пісні без тексту», що саме вийшла друком у Мюнхені.

Л. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ (псевдонім) — культурний і політичний діяч доби Української Народної Республіки.

ВОЛОДИМИР ДРОЗД — молодий київський прозаїк. Перша його збірка «Люблю сині зорі» (оповідання та однойменна повість) вийшла 1962 року. Автор повістей «Семирозум» і «Маслини».

ЮРІЙ КОЛОМИЄЦЬ — поет «Нью-йоркської групи», що живе в Чикаго. Збірка поезій «Гранчасте сонце». Перша частина поеми «Живоголаз», що закінчується в цьому числі, появилася в нашому журналі, в числі за липень 1968.

КИРИЛО МИКОЛАЙЧУК (1888—1960) — член Української республіканської капелі під мистецьким керівництвом Олександра Кошиця, в складі якої протягом двох з половиною років об'їхав усю Європу. Помер у Везін-Шалеті, Франція.

РОМАН ПЕТРУК — графік і кераміст з молодого гуртка, що оформився на початку 1960-их років у Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва.

ЮРІЙ СОЛОВІЙ — маляр, що живе в Нью-Йорку. Остання індивідуальна виставка у «Ферлі Діккінсон колледж» у жовтні 1968.

І в а н Д з ю б а

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з’ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол.
	в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш.
	в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол.
	в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм
	в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр.
	в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в долярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Емма Андіївська*. З книжки «Пісні без тексту».
- 13 *Володимир Дрозд*. Катастрофа.
- 53 *Юрій Коломиєць*. Живоглаз (закінчення).
- 60 *Іван Кошелівець*. Про те, без чого можна обійтися, і що в культурі конечне.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 74 *Юрій Соловій*. Відкритий лист до всіх, що зацікавлені українською культурою.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

- 76 *Олександр Рудницький*. Територіяльні нерівності в економічному розвитку Української РСР (I).

СПОГАДИ

- 92 *Л. Васильківський*. Роздуми на схилі життя.
- 107 *Кирило Миколайчук*. Записки з подорожі Української республіканської капелі (I).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 116 Переконають щирістю (*Іван Фізер*) — Завершення певного етапу (*Іван Фізер*) — Брак літературної критичної синтези (*Данило Струк*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 119 Радянські курйози (*В. П. Стахів*) — Лицем у минуле і лицем у майбутнє (*М. П.*).

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 Чому цитати російською мовою? (д-р *Юрій Даревич*).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

Велико-британія: S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

одно число: річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200.—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВІ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимної Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Столипінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.

875 West End Ave.

New York, N. Y. 10025, U.S.A.